

A társadalom, a vallás és az erkölcs kérdései Locke tanításában¹

SIMON ENDRE

A filozófia történetében nemegyszer találkozunk újból és újból visszaterő illúziókkal. Ilyen többször visszatért illúzió az előzetes ismeretkritika gondolatára épített ismeretelméletek szerzőinek az a meggyőződése, hogy ők először megvizsgálták az emberi megismerőképesség határait és csak azután, ezen vizsgálat eredményeire támaszkodva foglaltak állást az alapvető világnézeti kérdésekben. A valóságban kimutatható — és a marxista filozófiatörténetírás ki is mutatja —, hogy e gondolkodók ismeretelmélete egy olyan világnézet szerves része és igazolása, amelyet a filozófusok az általuk képviselt osztályviszonyoknak, a korabeli tudományok fejlettségének és az e tudományokban való jártasságuk mértékének megfelelően alakítottak ki. Ez a helyzet Locke esetében is. „Vizsgálódás az emberi értelemről” című munkája az újkori filozófiában egyike az első teljes egészükben a megismerés elméletének szentelt műveknek. A bevezető fejezetben többször határozottan leszögezi: Először az emberi megismerőképesség határait kell feltárnunk. Ha ezt nem tesszük meg, akkor gyakran olyan kérdések vizsgálatára fecséreljük erőnket minden haszon nélkül, amelyeknek eldöntése nem lehetséges az emberi értelem számára. Azt azonban, hogy Locke az ismeretelméletében mit tart bizonyíthatónak, mit valószínűvé tehetőnek, mit megismerhetetlennek — egyéb tényezők mellett —, megszabja az alapvető világnézeti kérdésekben való állásfoglalása. Ez a világnézet mindenütt kifejezésre jut a „Vizsgálódás”-ban, egyik vagy másik vonása azonban Locke egyéb írásaiban tisztábban, kézzelfoghatóbban vagy részletesebben kifejtve áll előttünk.

Nem véletlen, hogy Locke legjelentősebb elméleti művei mind az 1688 körüli pár évben jelennek meg. Locke nézetei az 1688-ban uralomra jutott angol burzsoázia érdekeit képviselik, ennek helyzetét és szükségleteit fejezik ki. „Locke mind a vallás, mind a politika kérdésében az 1688-as osztálykiegyezés gyermeke volt”² — állapítja meg róla Engels. Az angol polgári történészek által „vér nélküli” és éppen ezért „dicsőséges” forradalom gyanánt magasztalt 1688-as változások lényege nem más, mint osztálykompromisszum „a fel-

¹ E cikk első része egy Locke világnézetét és ismeretelméletét tárgyaló hosszabb tanulmánynak. A cikk címében megjelölt kérdések vizsgálatát megelőzi Locke gondolkodói fejlődésének vázlatos áttekintése az utóbbi évtizedek kutatása által feltárt új anyagok alapján. A vallással kapcsolatos kérdések közül az itt közölt rész nem tér ki a hit és az ész viszonyáról, valamint isten létezésének bizonyításáról szóló Locke-i tanításokra, melyeket a szerző Locke ismeretelméletének elemzése során taglal az említett hosszabb tanulmányban.

² Engels levele Schmidthez. 1890. okt. 27. Marx—Engels Vál. Műv. Szikra, 1949. II. köt. 495. o.

törekvő burzsoázia és az azelőtt feudális nagybirtokosok közt”.³ A nagy fizetéssel járó állami hivatalok továbbra is a nagybirtokos nemesi családok kezében maradtak, de az általuk folytatott politikát már túlnyomóan a fináncipari és kereskedő burzsoázia gazdasági érdekei szabták meg. Ennek az osztálykompromisszumnak a létrejöttét megkönnyítette az a körülmény, hogy az angol nagybirtokos nemesség a földjein maga is kapitalista módon gazdálkodott, így nem állt ellenségesen szemben a kapitalizmus fejlődésével, hanem maga is érdekelt volt benne. Az 1688-as osztálykompromisszummal nemcsak az angol forradalmat és Cromwell diktatúráját követő reakció, a polgári átalakulással ellenségesen szemben álló Stuart királyok uralma ér véget, hanem a polgárság uralomrajutásával lezárul az az idő is, amelyben az angol burzsoázia forradalmi cselekedeteihez a bibliából, az ótestamentumból kölcsönzi a jelszavakat, az ideológiát. „... Cromwell és az angol nép az ó-testamentumból vették a nyelvet, a szenvedélyeket és illúziókat polgári forradalmuk számára. Amikor az igazi célt elérték, amikor az angol társadalom polgári átalakítása megtörtént, Habakukot kiszorította Locke.” (Marx)⁴ Locke politikai tanításai a kialakult polgári társadalmat, a már végbement polgári átalakulást és az ennek megfelelő állami, kormányzati berendezést az angol forradalomnak a kálvinizmusból merített ideológiájával ellentétben nem a bibliára támaszkodva, hanem az észre és a természetre, a „természet törvényére” hivatkozva kívánják igazolni. Ez azonban távolról sem jelenti azt, hogy Locke az ész nevében mindenféle vallási tanítással gyökeresen szakított volna. Az uralomra jutott angol burzsoázia osztályérdekei — melyeknek Locke klasszikus elméleti szószólója — megkövetelték a vallásnak a tömegek fékentartása egyik eszközeként való megőrzését. „Ettől az időtől fogva a burzsoázia szerény, de elismert alkotórésze volt Anglia uralkodó osztályainak. Valamennyivel közös érdeke volt a nép nagy dolgozó tömegeinek fékentartása. . . Szóval, az angol burzsoá most szintén részt vett az 'alsó osztályok', a nagy termelő néptömegek fékentartásában, s ennek egyik eszköze a vallás befolyása volt”⁵ — írja Engels. Ezekben az osztályérdekekben találjuk meg annak magyarázatát, hogy Locke, bár az ész követelményeit hangoztatja, nem tagad meg mindenféle vallást, hanem maga is ír teológiai munkákat. Felfogása szerint mind a politika és a jog, mind az erkölcs esetében az ész parancsa és az isten akarata maradéktalanul egybeesik.

Locke művei végleges formájukban csak az 1688 körüli években látnak napvilágot, e munkák vázlatjai, nyersfogalmazványai azonban már több évtizeddel előbb megszületnek. A XIX. század Locke-kutatása csak részlegesen ismerte a későbbi nagy művek ezen első vázlatait. A mi századunk húszas éveinek vége óta azonban megindult Locke rendkívül gazdag kézírathagyatéknak feldolgozása, korai tanulmányvázlatainak publikálása. E kézírathagyatéknak tartalmazza Locke levelezését, közel 3000 levelet, valamint különféle vegyes kéziratait, tanulmánytöredékeket, vázlatokat, naplókat, feljegyzéseket, egészében további több, mint ezer hosszabb vagy rövidebb írást.⁶ Ezen anyag

³ Uo. 100. o.

⁴ Uo. I. köt. 226. o.

⁵ Uo. II. köt. 101. o.

⁶ E kézírathagyatéknak általános jellemzését és sorsának ismertetését adja W. von Leyden a „John Locke: Essays on the law of nature” (Oxford at the Clarendon Press, 1954) c. kötethez írt bevezető tanulmányában.

tanulmányozása pontosabbá, részletesebbé tette mind a Locke életrajzára, mind a gondolkodói fejlődésére vonatkozó ismereteinket.

Locke 1632-ben született Wringtonban. Apja vidéki ügyvéd. Locke gyermekkorra és ifjúsága az angol forradalom, a polgárháború idejére esik. „Mihelyt észrevettem, hogy a világon vagyok, olyan viharban találtam magam, mely csaknem mind ez ideig tartott” — írja 1660-ban. Alig tíz éves, mikor apja a parlament mellett foglal állást és kapitánya lesz egy, a parlament oldalán harcoló önkéntes lovascsapatnak.

Locke 1646-tól 1652-ig a Westminster School növendéke. 1652-ben az oxfordi egyetem hallgatója. A baccalaureusi és a magiszteri címek elnyerése után is az egyetemen marad, 1660-ban a görög nyelv előadója, 1662-ben a retorika előadója, 1664-ben az erkölcsfilozófia censora Oxfordban.

Az egyetemen tanított skolasztikus filozófia egyáltalán nem elégíti ki. Évtizedekkel később is gúnyral és megvetéssel ír az egyetemen divatos vitákról, ezek terméketlenségéről, ürességéről és önkényességéről. Descartes műveinek tanulmányozása nagy felszabadító hatást gyakorol rá, végleg megerősíti a skolasztikus filozófia értelmetlenségéről vallott meggyőződését. A descartesi filozófia felszabadító hatásáról még élete végén is hálával emlékezik meg. „Mindig el kell ismernem, hogy e méltán csodált úriember nagyon lekötöleztetett azzal, hogy először szabadított meg attól az érthetetlen filozófiai beszédmódtól, mely korábban az iskolákban használatos volt. . .”⁷ — írja Descartes-ról 1696-ban. Kétségtelenül ismerte Hobbes írásait is, egyes korai kézírataiban bizonyos mértékig hatása alatt is áll. Az ateizmussal vádolt, az egyház, a hivatalos tudomány és a közvélemény által szent borzadállyal elítélt Hobbes műveinek ismeretével azonban a mindig szerfelett óvatos és diplomatikus Locke sohasem dicsekedett. Nem sokkal megjelenése után tanulmányozta Spinoza „Principia”-ját. Gassendi egyes írásaival már az egyetemen megismerkedik, más műveit később olvassa.

1660—61 körül írja Locke az első önálló tanulmányait, egy latin nyelvű és egy angol értekezést arról, hogy a szentírás által nem szabályozott, tehát közömbös vallási ügyek szabályozásában milyen jogos hatalma van a világi kormányzatnak. Az első önálló írásában tehát már azzal a kérdéssel foglalkozik, mely későbbi műveiben is jelentős szerepet játszik: milyen viszonynak kell uralkodnia a világi hatalom és az egyház között, milyen hatalma lehet az államnak vallási kérdésekben. Ennek a kérdésnek mind Angliában, mind más európai országokban jelentős irodalma volt a XVII. században. Teológusok, jogászok, filozófusok egyenlő szorgalommal foglalkoznak vele. Ez teljesen érthető, ha tekintetbe vesszük, hogy a XVI. és a XVII. században mind az egyes országokon belül folyó osztályharc, mind pedig a különböző országok közötti harc, akár a nemzeti önállóság kivívásáról, akár a más népek feletti uralom megőrzéséről vagy megszerzéséről volt szó, legtöbbször vallási ellentétek formájában jelent meg a résztvevők tudatában. Ilyen körülmények között a társadalmi kérdésekkel foglalkozó korabeli filozófusok gyakran helyezkednek arra az álláspontra, hogy az állam a vallási kérdésekben tanúsított ilyen vagy olyan magatartásával döntő módon segítheti elő vagy zavarhatja meg a társadalom belső békéjét és a nemzet biztonságát. Ezért az állam hatalmának eredetét, terjedelmét, az állampolgár jogait és kötelességeit taglaló XVII. századbeli filozófiai írásokban mindig kitüntetett helye van annak a kérdés-

⁷ The works of John Locke. London, 1824. 3. köt. 48. o.

nek, hogy milyen jogköre és feladata van az államnak a vallási ügyek intézése terén. Hogy csak a legkiemelkedőbb ilyen munkákat említsük, elegendő itt Hobbes „De cive”-jére és „Leviathan”-jára, valamint Spinoza „Tractatus theologico-politicus”-ára hivatkoznunk. Locke e kérdésben vallott nézeteit végleges alakjukban két híres művében — „Levél a vallási türelemről” (1689) és „Két tanulmány a kormányzatról” (1690) — találjuk meg. Az 1660—61-ben írt kéziratban maradt két tanulmánya az első kísérlet idevágó nézeteinek kialakítására és rögzítésére.

Annak ellenére, hogy apja, valamint nagy befolyású pártfogói mind puritán érzelműek és tevékeny szerepet játszanak a polgárháborúban, Locke maga ezekben az években nem jut el az események egyértelmű értékeléséhez. A restaurációt megelőző évben apjához küldött levelében arról ír, hogy néha maga is gondolt rá, hogy fegyvert fog, de nem tudta eldönteni, melyik felet támogassa. A restauráció évében Locke abban reménykedik, hogy a király uralma véget vet a belső viszálynak és biztosítani fogja a nemzet alapvető érdekeit. Ezért az 1660-ban írt tanulmányokban a forradalom és polgárháború korszakát lényegében elítélve, a szabadság jelszavát elvetve, határozottan a tekintélyuralom mellett foglal állást. „Ami engem illet, senki sem méltányolhatja és tisztelheti jobban a tekintélyt, mint én”. „Úgy találok, hogy az általános szabadság csupán általános rabszolgaság, hogy a közsabadság népszerű igénylői egyúttal annak legnagyobb monopolistái is, s nem helytelenül nevezik őket a szabadság börtönőreinek” — írja az angol nyelvű tanulmányban. A későbbi évek során Locke-nak tapasztalnia kellett, hogy a restaurációhoz fűzött reményei alaptalanok, ennek megfelelően radikálisan megváltoznak politikai nézetei, átalakul államelméleti felfogása is. Az 1660—61-ben írt két tanulmány államfelfogását azonban még a restaurációval kapcsolatos és csak később kifejlesztett elgondolásaival, Locke ekkor azt a Hobbes nézeteire emlékeztető meggyőződést vallja, hogy ha egyszer a kormányzó hatalom, a főhatalom létrejött, abszolút uralommal kell rendelkeznie az alattvalók felett. Ennek megfelelően az úgynevezett „közömbös” vallási kérdésekben a kormányzat abszolút és önkényes hatalommal rendelkezhet. Locke — ugyancsak későbbi nézeteivel ellentétben — itt még függőben hagyja azt a kérdést, hogy honnan ered a kormányzat hatalma, közvetlenül az ég kegyelméből való-e vagy pedig társadalmi szerződés eredménye. De nemcsak ellentétet találhatunk az ifjúkori írások és a végleges késői művek között, közös bennük az a meggyőződés, hogy az állam hatalmának terjedelmére, az állampolgárok jogaira és kötelességeire vonatkozó kérdéseket nem a biblia alapján, nem is az egyéni lelkiismeret alapján, hanem az ész segítségével kell megválaszolni.

Az észre, a természetes világosságra való hivatkozás mellett Locke e két tanulmányban gyakran utal nézeteinek alátámasztása végett a „természet törvényére”. Hogy mit jelöl ezzel a kifejezéssel, az kiderül következő, életében ki nem adott munkájából, a természet törvényéről írott nyolc esszéjéből.⁸

⁸ A nyolc latin nyelvű esszé mindenike a szerző által adott címmel maradt fenn, az egész esszesorozat összefoglaló címe azonban hiányzik. Az esszék kiadója, W. von Leyden adta az egész esszesorozatnak — a tartalmának és az egyes esszék címeinek megfelelően — az „Essays on the law of nature” (Esszék a természet törvényéről) címet. Az esszék 1954-ben jelentek meg nyomtatásban. (John Locke: Essays on the law of nature, Id. kiad.)

Locke 1664-ben fejezte be az ezen esszéken végzett munkáját. Az utolsó esszé végén a következő sor áll: Sic cogitavit J. Locke, 1664 (így gondolkodott J. Locke 1664-ben). Ezekből az esszékből valóban megtudhatjuk, hogyan gondolkodott Locke a 60-as évek elején, úgy tekinthetünk rájuk, mint világnézetének első vázlatoszerű összefoglalására.

Mi jellemzi ezt a világnézetet? Locke mind a jog, mind az erkölcs kötelező erejének elméleti megalapozásához szükségesnek tekinti isten létezésének és a lélek halhatatlanságának elismerését, a halál utáni büntetés és jutalmazás feltételezését. Véleménye szerint az állam törvényeiben foglalt előírások és tilalmak, valamint az erkölcsi szabályok csak azért és csak annyiban bírnak *kötelező* érvénnyel és nem pusztán *kényszerítő* erővel, mert és amennyiben a természet törvényére támaszkodnak, annak felelnek meg. A természet törvénye kifejezés azonban itt nem az újkori tudomány értelmében vett természet-törvényt, azaz a természeti folyamatokban objektíve, mindenféle tudattól és akarattól függetlenül érvényesülő szabályszerűséget jelöl, hanem isten akaratát jelenti, amelynek az ember engedelmeskedni köteles, amely a jó és a rossz megkülönböztetésének végső alapja. A természet törvénye kifejezés ilyen értelemben való használata egyáltalán nem Locke egyéni sajátja. A XVII. század jogelméleti, filozófiai és teológiai irodalmában általánosan elfogadott volt ez a szóhasználat és az meggyőződés, hogy az emberek által tudatosan megalkotott jog, törvényhozás alapjául a „természet törvényé”-nek kell szolgálnia. De, bár virágkorát a XVII. században élte ez a szóhasználat és ez a természet törvényéről szóló elmélet, jelentős szerepet játszik korábbi századokban is, megtaláljuk a középkorban Aquinói Tamásnál, gyökerei az ókori filozófiába nyúlnak vissza.

A természet törvénye, amely végső kritériuma jó és rossz megkülönböztetésének, a kötelességek megállapításának, Locke szerint egyetemes és örök kötelező erővel rendelkezik. E tételének bizonyítása során arra hivatkozik, hogy a természet törvénye azt írja elő, hogy az embernek saját természetének megfelelően, azaz racionális lény voltának megfelelően kell viselkednie, s ezért ennyiben ez a törvény az emberi természetben gyökerezik. Az emberi természet pedig Locke kifejezetten változatlanak tartja. Amikor a jog és az erkölcs végső forrásának és alapjának tekintett természet törvényét Locke a változatlanak nyilvánított emberi természetben gyökerezőnek véli, olyan útra lép, mely azok számára is járható, akik elvetik Locke gondolkodásának teológiai korlátait, az erkölcsnek és a jognak isten akaratára való visszavezetését. Az emberi természet változatlanágáról szóló antidialektikus tanítás és az a gondolat, hogy az „igazi”, a „jó”, a „tökéletes” törvényhozásnak az emberi természettel kell összhangban lennie, közismerten végigvonul a XVII. és a XVIII. század feltörekvő burzsoáziájának egész filozófiáján. Ezt az antidialektikus, történetietlen gondolatot bírálva írja Marx, „hogy az egész történelem nem egyéb, mint az emberi természet állandó átváltozása”⁹. Marx egyben feltárja e gondolat osztálytartalmát is. Az örök emberi természetről szóló tanítás célja, hogy örökérvényűnek tüntesse fel a polgári társadalmat, melyet az emberi természet követelményeit egyedül kielégítőnek tart.

A természet törvényének gondolata igen jelentős szerepet játszik majd Locke 1690-ben megjelent „Két tanulmány a kormányzatról” című könyvében is. Amíg azonban e munkájában részletesen taglalja, hogy milyen kormányzati

⁹ Marx: A filozófia nyomora. Szikra, 1952. 145. o.

rend, milyen politikai szervezet felel meg a természet törvényének, addig a nyolc esszében minderről egy sort sem találunk. Az a kérdés, amely itt leginkább foglalkoztatja a szerzőt, elsősorban a „Vizsgálódás az emberi értelemről” problémakörével köti össze e korai esszéket. Ez a kérdés: hogyan ismerheti meg az ember a természet törvényét. Locke már ebben a munkájában is határozottan elveti a velünk született alapelvekről szóló tanítást. Itt azonban elsősorban az erkölcsi elvek velünk születettségéről szóló tan ellen harcol számos olyan érvet használva fel, amelyeket a „Vizsgálódás”-ban — néha szinte szó szerint — viszontlátunk. Az elméleti elvek velünk születettségét is tagadja, már az esszéekben is, de az erre vonatkozó néhány sor itt még nem önálló fejtegetés, hanem csak része annak az érvelésnek, amely az erkölcsi alapelvek velünk születettségének, a természet törvénye velünk születettségének tanát cáfolja.

A megismerés eszközei, tanítja Locke, az érzékelés (sensus) és az értelem (ratio). Ezek segítségével ismerhető meg és bizonyítható isten létezése is és a természet törvénye is. Érzékelés és értelem egymásra vannak utalva, csak együtt képesek a megismerés előtt álló feladatok megoldására. Az elsődleges a kettő közül azonban az érzékelés. Ez szolgáltatja az anyagot, a kiindulást az értelem munkája számára. Ész és értelem egymásrautaltságáról a többi között a következőket írja: „De ha e kettő közül elveszed az egyiket, a másik bizonyosan hiábavaló, mert értelem nélkül az érzékekkel ellátva alig emelkedünk fel az állatok természetéig, hiszen a disznó és a majom és sok más négy-lábú messze felülmúlják az embereket az érzékek élessége tekintetében. Másrészt az érzékek segítsége és szolgálata nélkül az értelem éppúgy nem tud elérni semmit, mint ahogyan egy munkás nem tud dolgozni sötétben, zárt ablakok mögött.”¹⁰ Nincsen tehát egyetlen olyan tudomány sem, amely végső soron ne azokra az elsődleges ismeretekre támaszkodnék, amelyeket az érzékelés szolgáltat. Az ismeretelméleti racionalizmussal szemben álló empirista tanítás lényege, mindenféle velünk született ismeret tagadása és egész tudásunknak a tapasztalat által szolgáltatott anyagból való eredeztetése, már e munkában megtalálható. Locke végleges ismeretelméleti tanításától, az 1690-es „Vizsgálódás” álláspontjától eltérően azonban itt a tapasztalat eszközeként csak az érzékelés szerepel, a tudat önmagára irányuló figyelme, a reflexió fogalma még hiányzik. Feltétlenül ki kell emelnünk egy másik jelentős eltérést is a két munka között. A „Vizsgálódás”-ban jelentős agnosztikus tendenciával találkozunk, egyik alap gondolata éppen az, hogy az emberi megismerőképeség korlátozott, ezeket a korlátokat fel kell tárnunk, számolnunk kell velük. Ezzel szemben az esszéekben szó sincs az emberi megismerőképeség valamiféle korlátairól, hanem éppen ellenkezőleg, Locke még a mindenre képes elméről (omnium capax animus) beszél, amely mindent el tud érni, ha az érzékelés és az értelem együttműködnek. „Amíg ezek kölcsönösen szolgálják egymást, míg az érzékelés ellátja az értelmet az egyedi érzékelhető tárgyak ideáival és az okoskodás anyagát szolgáltatja, az értelem pedig az érzékelést irányítja és az érzékelésből merített dolgok képeit rendezzi, másokat alakít belőlük, újakat vezet le, nincs semmi annyira homályos, annyira rejtett és minden érzéktől oly távol álló dolog, melyet e képességek által támogatva gondolkodással és következtetéssel a mindenre képes elme fel ne foghatna”.¹¹

¹⁰ Locke: Essays on the law of nature. Id. kiad. 146—148. o.

¹¹ Uo. 146. o.

Locke természetfelfogását illetően az esszékből kiderül, hogy már ekkor elveti a rejtett minőségekről szóló skolasztikus tanítást és arra a Galilei, Descartes, Hobbes által képviselt álláspontra helyezkedik, hogy az érzékelhető minőségek mind „valamilyen módon a mozgásra vezethetők vissza”.¹²

Amikor Locke azt bizonygatja, hogy a természet törvényét csak az érzékelésre támaszkodó ész munkájával lehet felismerni, akkor egyúttal elveti azt a véleményt is, hogy az emberek egymással megegyező felfogása, a consensus hominum révén e törvény felfedezhető lenne. Ezzel kapcsolatos érvelésében antiplebejus meggyőződését juttatja kifejezésre, mikor igen hevesen harcol az ellen a felfogás ellen, hogy a nép szava isten szava.

Locke ránk maradt levelezése és naplói alapján kétségtelen bizonyossággal megállapítható, hogy az esszéekben foglalt gondolatait felhasználta az 1664-es évben mint az erkölcsfilozófia „cenzora” és hogy nemcsak tanítványival, hanem barátaival is sokat vitatkozott a természet törvényének kérdéséről.

Érdeklődését az egyetemen töltött években azonban nemcsak az állam- és jogelméleti, erkölcstani, teológiai és általános filozófiai kérdések foglalkoztatták. Figyelme már igen korán a természettudományok felé fordul, elsősorban az orvostudományban tesz szert alaposabb ismeretekre, a későbbi években jelentős sikerekben gazdag orvosi gyakorlatot is folytat. Az egyetemi intrikák azonban egész életén át megakadályozzák abban, hogy elnyerje az orvostudomány doktora címet. Az új természettudomány kétségtelenül egyike azoknak a tényezőknak, amelyek döntő befolyást gyakoroltak nézeteinek fejlődésére. A század természettudományának legkiválóbb képviselői közül nem egyhez személyes barátság fűzi. Már a 60-as években baráti kapcsolatba kerül Boyle-lal és Sydenhammel, a későbbi évtizedekben Newton és Huyghens barátságát is elnyeri.

1665-ig Locke a politikai élet viharait az iskola és az egyetem falai közül kísérte figyelemmel, e korszaknak szemlélője volt és nem résztvevője. Ettől az évtől kezdve azonban alkalma nyílik arra, hogy a kül- és a belpolitikai élet alakulását ne a távolból, hanem közvetlen közelből ismerje meg. 1665–66-ban a brandenburgi választófejedelemhez küldött követség titkára. 1666 nyarán ismerkedik meg a korszak vezető politikai egyéniségével, a király abszolutisztikus törekvései ellen folytatott harc vezérével, Shaftesburyvel (aki akkor még csak lord Ashley), a filozófus Shaftesbury nagyapjával. Ettől az időtől kezdve egészen Shaftesbury haláláig Locke a legszorosabb kapcsolatban állt vele, leggyakrabban az ő londoni házában él mint barátja, munkatársa, háziorvosa (egy sikeres műtéttel egyszer az életét menti meg), fiának nevelője, tanácsadója. A Shaftesburyhez fűződő személyes kapcsolatnak nyilván nem csekély szerepe lehetett abban, hogy Locke leszámol a 60-as évek elején vallott, a restaurációhoz fűződő indokolatlan reményei által befolyásolt nézeteivel és a tekintély hívéből a polgári szabadságjogok védelmezőjévé és harcosává válik. Már a következő elméleti írása is ebbe az irányba mutat, 1667-ben írja „Tanulmány a vallási türelemről” (Essay concerning toleration) című — életében ugyancsak kiadatlan — munkáját, mely a mintegy húsz évvel későbbi „Levél a vallási türelemről” alapvető gondolatait előlegezi. 1669-ben Locke részt vesz a Carolina gyarmat részére készített alkotmány kidolgozásában. 1668-ban az angol tudóstársaság, a Royal Society tagjává választják.

¹² Uo. 150. o.

1671-ben születik meg Locke főműve a „Vizsgálódás az emberi értelemről” alapgondolata, és ebben az évben keletkeznek e munka első vázlatai, nyersfogalmazványai is. Maga a szerző mondja el — a „Vizsgálódás” „Levél az olvasóhoz” című részében —, mi ösztönözte a mű megírására. Néhány barátjával bizonyos kérdésekről vitatkozott — az egyik résztvevő, James Tyrell, feljegyzéséből tudjuk, hogy e vita az erkölcs alapelveinek és a kinyilatkoztatott vallásnak a kérdései körül forgott —, de semmiképp sem tudtak megegyezni. Ekkor támadt az a gondolata, hogy az ilyen kérdések tárgyalását megelőzően meg kell vizsgálni az emberi értelmet, hogy megállapíthassuk megismerőképességének határait. Néhány „hevenyészett és meg nem emésztett gondolatot” azonnal papírra vet. A műnek ez a legelső vázlata, sajnos, nem maradt ránk. Ellenben fennmaradt, ugyancsak az 1671-es évből, a mű második és harmadik nyersfogalmazványa. Ezek a rendkívül fontos kéziratok, melyek a korábbi Locke-kutatás számára hozzáférhetetlenek voltak, a XX. század 30-as éveiben nyomtatásban is megjelentek.¹³ Amíg az 1664-beli esszéekben az ismeretelméleti természetű kérdések fontos szerepet játszottak ugyan, de alá voltak rendelve a természet törvényével kapcsolatos vizsgálódásnak, addig most az emberi megismerőképesség önálló kutatás tárgyává válik. Egyúttal megjelennek Locke ismeretelméletének agnosztikus tendenciái is, hiszen az emberi értelem tanulmányozásának bevallott célja a megismerőképesség határainak megállapítása. Az 1771-ből származó két vázlat is, miként a végleges „Vizsgálódás” is, megőrzi az 1664-es esszéknek azt a felfogását, hogy a tapasztalat által szolgáltatott anyag minden ismeret kiindulópontja, de ezt az anyagot az értelemnek fel kell dolgoznia, át kell alakítania. Az esszéekben kifejtett gondolatoktól eltérően azonban most már nem az érzékelést tekinti a tapasztalatszerzés egyedüli eszközének, hanem miként a végleges „Vizsgálódás”-ban is, az érzékelés mellett megjelenik az elme önmagára, saját műveleteire irányuló figyelme, a reflexió is, mint a tapasztalat másik ága, másik forrása. Egyébként a két fennmaradt nyersfogalmazvány közül a későbbi már igen sok tekintetben rendkívül hasonlít a végleges „Vizsgálódás”-ra. Ez utóbbi azonban mégis csak majdnem 20 évvel később lát napvilágot.

1672-ben, gyenge egészségének javítása érdekében Locke rövid utazást tesz Franciaországba Northumberland grófnő kíséretének tagjaként. Röviddel hazatérése után pártfogója, Shaftesbury az ekkor legmagasabb állami méltóság birtokosa, lordkancellár lesz. Ekkor Locke is állami hivatalokat tölt be, előbb egy nem túl jelentős titkárságot (secretary of presentations), később azonban egy igen fontos bizottság, a Kereskedelem- és Gyarmatügyi Tanács titkára lesz. Ez utóbbi hivatalában megmaradt pártfogója bukása után is, egész e tanács megszűnéséig, 1675 márciusáig.

Locke-ot állandóan kínozza gyenge egészsége. 1675-ben egészségi okokból ismét Franciaországba utazik, de most hosszabb időre. 1677-ben, még mindig francia földön, egy arisztokrata fiatalembert bíznak gondjaira. Csak 1679 tavaszán tér vissza Londonba. Magával hoz egy franciaországi tapasztalatai alapján írt kis tanulmányt a szőlő- és olajtermelésről, a selyemtermelésről, a gyümölcsök konzerválásáról (Observations upon the growth and culture

¹³ An Essay concerning the Understanding, Knowledge, Opinion and Assent, by John Locke, ed. with an Introduction by B. Rand, Harvard Univ. Press, Cambridge, 1931. (Ez a harmadik nyersfogalmazvány.) An Early Draft of Locke's Essay together with Excerpts from his journals, ed. by R. J. Aaron and Jocelyn Gibb, Oxford, 1936. (Ez a második nyersfogalmazvány.)

of vines and olives, the production of silk, and the preservation of fruits — e kis írást csak 1766-ban adták ki először). A korábban kegyvesztett és egy évre a Towerbe zárt Shaftesbury 1679-ben ismét kormányelnök lesz, de csak rövid időre, októberben elveszti helyét az államtanácsban, ismét ellenzékbe kerül, majd 1681-ben letartóztatják felségsértés vádjával, de felmentik. 1682-ben Shaftesbury egy általános királyellenes felkelés tervét dolgozza ki, a terv lelepleződése után Hollandiába menekül, itt hal meg 1683 januárjában.

Locke-ról köztudomású volt, hogy Shaftesbury barátja, s ezért egyre kevésbé érezhette magát biztonságban Angliában. Oxfordban 1681—82 folyamán állandó rendszeres megfigyelés alatt állott, amint ez kiderül a fennmaradt titkos jelentésekből. A „megfigyelők” között a Christ Church College (ennek az egyetemnek volt Locke a tagja) dékánját is ott találjuk. Ilyen helyzetben, a kormányzat egyre fokozódó önkényének idején Locke jobbnak látja elhagyni Angliát. 1683-ban Hollandiába menekül. Itt marad egészen az 1688-as „dicsőséges forradalomig”. Hollandiában, a XVII. század „kapitalista mintaszócskáiban” (Marx) újabb jelentős barátokra tesz szert. Mivel az angol kormányzat egy ízben kiadatását is kéri Hollandiától, egy ideig álnéven kell rejtőzködni. Ezekben az években dolgozik az emberi értelemről szóló „Vizsgálódás”-án és más művein. Az emigráns angol ellenzéki vezetők közvetítésével személyes kapcsolatba kerül Orániai Vilmos herceggel is. Mikor az 1688-as forradalom révén Orániai Vilmos kerül a trónra, Locke ismét visszatér hazájába, 1689-ben. Megérkezése után egy héttel nagyköveti állást ajánlanak fel neki a brandenburgi udvarnál, de ezt gyenge egészségére hivatkozva visszautasítja. Ugyanezen okból kell visszautasítania a neki felajánlott bécsi követségi hivatalt is. Ekkor fellebbezésügyi tanácsos (commissioner of appeals) lesz. 1694—95-ben a sajtószabadsággal kapcsolatos parlamenti viták idején befolyásos whig barátai által jelentős hatást gyakorol a viták menetére, határozottan a sajtószabadság mellett foglalva állást. Még közvetlenebb befolyást gyakorol a törvényhozásra egy akkoriban égető kérdésben, a pénzromlás megakadályozásának kérdésében. 1695-ben végül is olyan törvény születik, amely Locke javaslatainak megfelelően rendezte a kérdést és vont ki a forgalomból a körülnyírt és éppen ezért csökkent értékű érméket. Ugyanez évben ismét felállítják az 1675-ben megszüntetett Kereskedelem- és Gyarmatügyi Tanácsot, melynek Locke 1673-tól titkára volt. Az újjászervezett hivatal munkájában Locke igen jelentős szerepet játszik. Ez a hivatal igen sokrétű teendőket látott el, az ipar és a kereskedelem fejlesztéséről való gondoskodás, a gyarmatügy, valamint a növekvő pauperizmussal kapcsolatban felmerülő intézkedések megtétele mind e szerv hatáskörébe tartozott. 1700 nyarán Locke, ismét egészségügyi okokból, lemond a hivataláról, s ezzel közéleti tevékenysége lényegében megszűnik. Hátralevő éveit javarészt vidéken, Oatesban tölti, egészen 1704-ben bekövetkezett haláláig.

Locke 1686-ig, 54 éves koráig semmit sem publikált, bár a 60-as évek eleje óta mindig voltak olyan kézíratai, melyeket baráti köre olvashatott. 1686-ban jelenik meg első közleménye „A feljegyzések vezetésének új módszere” (Methode nouvelle de dresser des recueils) címmel a barátja, Le Clerc által szerkesztett Bibliothèque Universelle-ben, az első irodalmi és tudományos folyóiratok egyikében. Ettől kezdve gyors egymásutánban adja ki írásait. 1688 januárjában megjelenik a „Vizsgálódás az emberi értelemről” című könyvének egy rövid francia nyelvű kivonata, ugyanabban a folyóiratban. 1690 elején pedig már a teljes „Vizsgálódás az emberi értelemről” (An essay

concerning human understanding), Locke főműve, kapható a londoni könyvesboltokban. A „Vizsgálódás” egyes fejezeteiben jelentős tartalmi változtatásokat eszközöl Locke a második kiadásban, a harmadik és a negyedik kiadás még a szerző életében készül el. A negyedik kiadás is jelentős változtatásokat tartalmaz, és két új fejezettel (Az ideák társításáról; A rajongásról) bővül. 1700-ban jelenik meg a „Vizsgálódás” francia nyelvű fordítása Amsterdamban, 1701-ben pedig egy latin fordítás Londonban. 1698-ban a „Vizsgálódás” egy lerövidített változatát készítik el egyetemi hallgatók használatára.

1689-ben Hollandiában jelenik meg a szerző neve nélkül latinul a „Levél a vallási türelemről” (Epistola de tolerantia), melyet még ugyanebben az évben lefordítanak hollandra és franciára, majd angolra. E mű nagy vitát vált ki, nézeteinek védelmében írja Locke a „Második levél a vallási türelemről” (1690), Harmadik levél a vallási türelem érdekében” (1692) és a befejezetlen és posthumus „Negyedik levél a vallási türelem érdekében” (1704) című munkáit. Jellemző azonban a kor viszonyaira, hogy Locke csak a végrendeletéhez írt záradékban ismerte be, hogy e név nélkül megjelent írásoknak ő a szerzője.

1690-ben nemcsak Locke filozófiai főműve, a „Vizsgálódás” került ki a nyomdából, hanem a szerző politikai, államelméleti főműve, a „két tanulmány a kormányzatról” (Two treatises of government) is. 1691-ben fejezi be 1668-ból, 1674-ből származó kéziratának felhasználásával a „Megfontolások a kamat csökkentésének és a pénz értéke emelésének következményeiről” (Some considerations of the consequences of the lowering of interest and raising the value of money) című közgazdasági munkáját, mely a következő év elején jelenik meg. 1695-ben két újabb művet ad ki a pénzügy rendezése érdekében, előbb egy röpiratot „Megjegyzések egy 'Az ezüst Angliában való pénzérmévé verésének előmozdítása és azután az országban való megtartása érdekében’ című nyomtatott írásról” címmel, majd később a pénzrendezésről szóló törvény (Recoinage bill, 1695 december) közvetlen előkészítésének korszakában az akkori pénzügyminiszter, Lowndes ezzel kapcsolatban írt munkáját bírálva az „Újabb megfontolások a pénz értékének emeléséről” (Further considerations concerning raising the value of money) című művét.

1693-ban jelenik meg a pedagógiai nézeteit tartalmazó „Gondolatok a nevelésről” (Some thoughts concerning education), 1695-ben a teológiai meggyőződését kifejtő „A keresztény vallás észszerűsége (The reasonableness of christianity as delivered in the scriptures). E munkáját egy korabeli teológus támadásaival szemben két vitáiratában védelmezi meg a következő két év során.

1697 és 1699 között a „Vizsgálódás az emberi értelemről”-t védi meg ismét egy teológus ellenfél, Stillingfleet, a worcesteri püspök támadásaival szemben a hozzá intézett három levelében. E levelek ma már nagyrészt elvesztették érdekességüket, néhány helyük azonban kiegészíti a „Vizsgálódás” tanításait, részletesebben fejtik ki egyes gondolatait, különösen a szubsztanciára és az emberi lélek természetére vonatkozó nézeteket.

Locke posthumus művei közül a következők érdemelnek említést: „Az értelem irányításáról” (Of the conduct of the understanding). A befejezetlen kis tanulmányt a „Vizsgálódás” egy újabb fejezetéül szánta a következő, ötödik, kiadásban, amelyet azonban már nem ért meg.

Ugyancsak a „Vizsgálódás” problémakörével kapcsolatosak a Locke nézeteit Malebranche tanainak álláspontjáról támadó Norris könyveinek bírál-

lata — „Megjegyzések Norris úr néhány könyvéről” (Remarks upon some of Mr. Norris's Books) —, valamint magának a malebranche-i ismeretelméletnek a cáfolata: „Malebranche atya azon nézetének vizsgálata, hogy mindent istenben látunk” (An Examination of Père Malebranches Opinion of seeing all things in God).

Locke vallással kapcsolatos nézeteire vonatkozóan adnak további felvilágosítást a Pál apostol egyes leveleihez írt parafrázisai és kommentárjai, valamint az ezeket bevezető tanulmány (An Essay for the understanding of st. Pauls Epistles by consulting st. Paul himself), valamint a csodákról szóló értekezése (A discourse of miracles).

*

Locke különböző tárgyú munkáinak tanulmányozása arról győzi meg a figyelmes és gondolkodó olvasót, hogy igen szoros összefüggés, szerves kapcsolat mutatható ki Locke politikai, államelméleti, társadalomfilozófiai felfogása, vallási nézetei és az emberi észről, az emberi megismerésről szóló tanítása között.

A „Két tanulmány a kormányzatról” című munkája elsősorban szenvedélyes vitairat. Alapvető tartalma az abszolút monarchiának és elméleti védelmezőinek elítélése, könyörtelen bírálata egyfelől, a parlamentárisan kormányzott polgári állam védelme és igazolása másfelől. Az első tanulmány Robert Filmer és követői nézeteinek cáfolata. Filmer az abszolút monarchiát teológiai érvekkel igazolta „Patriarcha” című könyvében.¹⁴ Tanítása szerint az emberek sohasem voltak egyenlők. Isten a földet Ádámnak adta, Ádámnak pedig abszolút hatalma volt a többi emberen. A királyok Ádám jogos utódai, isten akaratának megfelelően abszolút és „atyai” hatalommal rendelkeznek alattvalóik felett. Locke Filmer valamennyi érvét igen részletesen elemzi és bírálja, állandóan rámutatva nézeteinek ellentmondásosságára, következetlenségére, gyakran neveltséges voltára. A második tanulmány tartalmazza Locke saját nézeteit „A polgári kormányzat igazi eredetéről, terjedelméről és céljáról”. Locke e tanulmányában az 1688-ban létrejött angol parlamentáris monarchiát igazolva számos olyan elvet hangoztat, melyeket később a XVIII. századi francia, illetve amerikai polgárság politikai teoretikusai átvesznek tőle, és a saját parlamentáris polgári államuk kialakításáért vívott harcban használnak fel. Ilyen elvek: a végrehajtó és a törvényhozó hatalmat külön kell választani. A végrehajtó hatalom felelős a törvényhozó hatalomnak, ennek alá van rendelve. A törvényhozó hatalom a nép képviselője, a nép akaratának kifejezője, nem fordulhat szembe a nép érdekeivel, nem uralkodhat önkényesen a nép felett, a nép érdeke a legfőbb törvény (a népszuverenitás elve). A törvényhozó hatalom törvényei mindenkire egyformán érvényesek (a törvény előtti egyenlőség, a jogegyenlőség elve). Az önkényesen, a törvényeket és a nép érdekeit semmibe véve kormányzó uralkodót a nép erőszakkal elűzheti.

Locke, mint a legtöbb Marx előtti teoretikus, nem tesz kellőképpen különbséget állam és társadalom között, politikai társadalom (political society), polgári társadalom (civil society), polgári kormányzat (civil government)

¹⁴ Robert Filmer 1653-ban halt meg. I. Károly idején mint királypárti szerző tevékenykedik. „Patriarcha” című írását csak halála után, 1680-ban adta ki a fia.

nála gyakran lényegében egyenlő értékű, azonos jelentésű kifejezések. Tanítása szerint csak azok élnek egy társadalomban, akik felett közös törvények, közös bírák, közös végrehajtó hatalom uralkodnak, az emberek társadalomba tömörülése és az őket kormányzó hatalom létrehozása egy és ugyanaz a folyamat. Tehát nála a társadalom és az állam — e szavakat most a marxista irodalomban szokásos módon használva — egyszerre jönnek létre, és nem létezhetnek egymás nélkül —, ahol nincs állam, ott nincs társadalom sem.

Locke mint jellegzetesen polgári gondolkodó lépten nyomon — néha szinte az unalomig — hangoztatja, hogy a társadalom, illetve az állam célja a tulajdon megőrzése, védelme. „... a törvényeknek nincs más céljuk, mint a tulajdon megőrzése...”¹⁵ — írja. „És így tesz szert a közösség arra a hatalomra, hogy megállapítsa, milyen büntetés illeti meg a különböző erre érdemesnek gondolt vétkeket, amelyeket e társadalom tagjai követtek el (ez a törvények alkotásának hatalma), éppúgy ahogy rendelkezik azzal a hatalommal, hogy megbüntessen bármely olyan jogtalanságot, melyet valamely tagja ellen követett el valaki, aki nem tartozik tagjai közé (ez a háború és béke hatalma); mindez pedig annak érdekében van, hogy, amennyire csak lehetséges, megőrizze valamennyi tagjának tulajdonát.”¹⁶ — mondja másutt. A legtömörebb és a legvilágosabb a következő szöveg: „Tehát annak, hogy az emberek társadalmakba egyesülnek és alávetik magukat a kormányzatnak, nagy és fő célja tulajdonuk megőrzése...”¹⁷

A tulajdon (property) fogalmát Locke azonban meglehetősen sajátos módon használja. A tulajdon nála magában foglalja a vagyon mellett az életet és a szabadságot is: „... hogy kölcsönösen őrizzék meg életüket, szabadságukat és vagyonukat, ezeket nevezem általános néven — tulajdonnak.”¹⁸

A tulajdon fogalmának ez a kiszélesítése nem véletlen Locke-nál. Ha a tulajdon fogalmába csak a vagyon tartoznék bele, akkor nagyon is nyilvánvaló lenne, hogy a tulajdon megőrzése, melyet Locke az állam fő céljának tekint, nem más, mint a társadalom vagyonos kisebbségének védelmezése a vagyontalan többséggel szemben. Ha azonban a tulajdon fogalmát annyira kibővítjük, hogy abba az élet is beletartozik, akkor a társadalom valamennyi tagja tulajdonosnak minősíthető, és így el lehet leplezni a tőkés állam valódi természetét, azt, hogy az a kizsákmányoló kisebbség érdekeit és biztonságát védelmezi a kizsákmányolt, nincstelen többséggel szemben.¹⁹

Locke politikai, államelméleti főművét közgazdaságtani írásaival összehasonlítva, mindenképpen fel kell figyelniünk egy fontos tényre. Nevezetesen arra, hogy amíg közgazdasági munkáiban több-kevesebb határozottsággal felmerül a társadalom különböző osztályokra való tagozódásának, sőt bizonyos keretek között az idegen munka elsajátításának, vagyis a kizsákmányolásnak a gondolata is, addig a kormányzatról írt könyvében ezeket a kérdéseket mindig gondosan elkerüli. Ez a tény nagyon is könnyen érthető és megmagyarázható, ha tekintetbe vesszük, hogy Locke-nak mint polgári osztályérdekeket

¹⁵ Locke: Two treatises of government (Két tanulmány a kormányzatról). Második tanulmány, 94. §.

¹⁶ Uo. 88. §.

¹⁷ Uo. 124. §.

¹⁸ Uo. 123. §.

¹⁹ A tulajdonfogalom Locke által végrehajtott ezen kiszélesítésének részletesebb elemzését Gyeborin „Социально-политические учения нового времени” című könyvében találhatja meg az olvasó. Moszkva. 1958. I. köt. 206. o.

képviselő gondolkodónak azt kell bizonygatnia, hogy a parlamentárisan kormányzott polgári állam az egész társadalom, a nép érdekeit védelmezi. Ilyen feltételek mellett természetesen egyáltalán nem lett volna célravezető annak fejtegetése, hogy a nép nem valami egynemű, egységes egész, hanem ellentétes érdekű csoportokra tagozódik. Így érthető, hogy Locke államelméleti főművében állandóan az a kérdés áll előtérben, hogy hogyan akadályozható meg a kormányzó hatalom és a nép közötti ellentét kialakulása, vagy ha létrejött ez az ellentét, hogyan oldható és szüntethető meg, s eközben hallgatólagosan feltételezi, hogy a kormányzottak, a „nép”, a társadalom érdekei egységesek.

Meglehetősen egyoldalúan értékelnék azonban Locke államelméletének e vonását, ha elsősorban a tőkés állam osztálytermészetének elkendőzésére irányuló törekvést látnánk benne. Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a „Két tanulmány a kormányzatról” az abszolút monarchia és védelmezői ellen íródott, mégpedig abban az időben amikor Angliában az abszolút monarchia ellen vívott harc az utolsó csatákban véglegesen eldőlt a polgári parlamentarizmus javára, vagyis a harc utolsó szakaszában. Kétségtelen, hogy ebben a harcban a burzsoázia és a társadalom többi osztályának érdekei egységesen álltak szemben a restaurált Stuart-uralkodók abszolutisztikus törekvéseivel és a nemesség azon kicsiny részével, mely ezt támogatta. A különböző osztályoknak ez a rövid élettartamú részleges érdekközössége volt az a valóságos történeti ok, mely azt eredményezte, hogy Locke, aki művében egyszerre igazolja az angol polgári forradalom befejező szakaszát és az annak eredményeképp létrejött parlamentáris államot, a kormányzók és a kormányzottak egyedül szem előtt tartott ellentétén kívül minden más érdekellentétet hallgatással mellőz államelméletében.

Ennek megfelelően Locke a magántulajdon eredetéről és jogosultságáról szóló fejtegetéseiben éppen csak érinti a vagyonegyenlőtlenség kialakulásának és jogosultságának kérdését a „Két tanulmány”-ban. Eljut e művében annak taglalásáig, hogy milyen feltételek mellett jön létre és mennyiben tekinthető jogosnak az olyan nagy magánvagyon, mely a tulajdonos személyes szükségleteinek kielégítéséhez szükséges méreteket meghaladja, de — ellentétben közgazdasági írásaival — hallgat arról, hogy a nagy vagyon, pl. a nagy földtulajdon, lehetőséget ad idegen munka elsajátítására.

Az idegen munka elsajátításának kérdéséről Locke-nak nagyon is indokolt volt hallgatnia. A „Két tanulmány” részletes fejtegetései szerint (a tulajdonról egy egész külön fejezet szól) ugyanis a magántulajdon alapját, jogosultságát a személyes munka adja. Isten a földet kincseivel és gyümölcseivel együtt az emberiség köztulajdonába adta, Locke szerint. Minden ember azonban tulajdonosa saját magának és saját munkájának. Ha tehát valakinek a munkája elválaszthatatlanul összefonódik valamely természeti tárggyal, munkájával megváltoztatja egy dolog természet adta állapotát vagy helyzetét, akkor e tárgy jogosan megy át az illető magántulajdonába. Más nem tarthat igényt a tárgyra, mert abban csak az ő munkája fekszik benne és senki másé. Így jön létre az eredeti köztulajdonból a személyes munka révén a magántulajdon. Az, hogy személyes munkámmal elsajátítok bizonyos természeti tárgyakat, Locke szerint nem sérti mások érdekeit, hiszen nekik is lehetőségük van arra, hogy munkájukkal a még bőségesen rendelkezésre álló természet adta javakat kisajátítsák. Ez vonatkozik nemcsak a föld gyümölcseire, hanem magára a földre is. Aki személyes munkájával megművel egy darab földet,

az ezáltal azt mintegy kikeríti a közösből. A többieknek még mindig marad elég ahhoz, hogy saját munkájukkal hasonló módon magukévé tegyék. A saját munkával szerzett tulajdonnak van azonban egy „természetes” határa Locke szerint. Ez a határ a személyes szükséglet. Jogtalan pl. a romlandó javakból annyit felhalmozni, még ha a felhalmozást csakis személyes munkával végezzük is, hogy azok egy része tönkre menjen, még mielőtt elfogyasztanánk. A jogtalanság azonban itt nem a tulajdon pusztá nagyságában rejlik, hanem abban, hogy valami felhasználás nélkül, cél és értelem nélkül elpusztul. Ezért Locke tanítása szerint a személyes szükségletnek ez a tulajdon nagyságát korlátozó eredeti szerepe megváltozik akkor, ha létrejön annak lehetősége, hogy a romlandó javakat tartós javakra cseréljük el. E tekintetben döntő jelentősége van a pénz létrejöttének. Amíg nem volt pénz, semmi értelme nem volt annak, hogy nagyobb darab földet akarjunk birtokolni, mint amekkorának a termékei személyes szükségleteinket kielégítik. A pénz megjelenése, a romlandó javak tartós javakra való cseréjének általánossá válása azonban indokolttá és lehetővé teszi, hogy növeljük az általunk birtokolni kívánt földek nagyságát. Locke szerint azonban a pénz megjelenése nemcsak indokolttá teszi a birtokolt föld nagyságának növelését, hanem a vagyon egyenlőtlen eloszlásához is vezet. Locke arra törekszik, hogy valamilyen módon a vagyonnak azt az egyenlőtlen eloszlását is jogosnak tűntesse fel. A vagyonegyenlőtlenség kérdését azonban csak éppen hogy érinti a tulajdonról szóló fejezet végén. Az erre vonatkozó — azt lehetne mondani, hogy szinte szégyenlősen rövid — rész így hangzik: „Mivel azonban az arany és az ezüst, minthogy a táplálékhoz, a ruházathoz és a járműhöz képest csekély hasznú az ember élete számára, csupán az emberek megegyezése révén rendelkezik a maga értékével — melynek mégis nagyrészt a munka a mértéke —, világos, hogy az emberek megegyezése elfogadta a föld egy aránytalan és egyenlőtlen birtoklását — úgy értem, hogy a társadalom és szerződés keretein kívül, mert az államokban a törvény szabályozza azt. Mert megegyezésükkel kitaláltak és elfogadtak egy módot arra, hogy egy ember jogosan, igazságtalanság nélkül többet birtokolhasson, mint amennyit saját maga fel tud használni, azáltal, hogy elfogadják az aranyat és az ezüstöt, amely sokáig megmaradhat egy ember birtokában anélkül, hogy megromlanék a többiek számára, és azáltal, hogy megegyeztek abban, hogy a fémeknek értékük legyen.”²⁰ Locke itt azt tanítja, hogy amennyiben az emberek hozzájárultak ahhoz, hogy az aranynak és az ezüstnek értéke legyen, annyiban hozzájárultak a földtulajdon egyenlőtlen megosztásához is. Így a pénz megjelenése jogossá tette a vagyonegyenlőtlenséget.

A már említett okokból egyoldalú és hiányos lenne Locke társadalmi nézeteiről nyert képünk, ha államelméleti főműve mellett nem vennénk tekintetbe közgazdasági írásait is. „Megfontolások a kamat csökkentésének és a pénz érték emelésének következményeiről” című gazdaságtani munkájában Locke már azt a kérdést is boncolgatja, hogy a vagyon egyenlőtlen eloszlása hogyan ad lehetőséget a tulajdonosnak arra, hogy más ember munkájának a termékét kisajátítsa, a magáévá tegye. Erre vonatkozó vizsgálódásai a kamatszabályozás és a kamat jogosultságának kérdéseivel kapcsolatosak. E fejtegetéseiben, mint egész gazdaságtani munkásságában is — Marx erre igen határozottan rámutat — elméleti tekintetben Pettynek, „a modern politikai gazdaságtan megalapítójának” hatása alatt áll. Ami a kamatszabályozás kérdését illeti,

²⁰ Locke: Két tanulmány a kormányzatról. Második tanulmány, 50. §.

Locke tiltakozik az ellen a javaslat ellen, hogy a kamatlábat 6%-ról 4%-ra csökkentésük törvényhozói úton. Ezzel kapcsolatban kifejti, hogy a gazdasági élet valóságos követelményeivel és szükségleteivel összhangban nem levő állami rendelkezések teljesen hatástalanok, tehetetlenek maradnak. Érdekesebbek számunkra a kamat jogosultságával és eredetével kapcsolatos nézetei. Ezek a nézetek annak a harcnak a jegyében születtek, amelyet az angol burzsoázia a nagy földbirtokosok ellen folytatott. Ebben a harcban — miként már ő előtte Petty is — Locke azt hangoztatja, hogy a kamat, melyet a pénz kölcsönadója a pénz kölcsönvevőjétől kap annak használatáért, nemcsak olyanmi, ami nélkül nem lehetne hitel és így ipar és kereskedelem sem, nemcsak egy szükséges rossz, hanem jogos is, éppen olyan jogos és méltányos, mint a földjára. Eredetüket tekintve a kamatnak és a földjára közös vonása, hogy egy másik ember munkájának, idegen munkának az elsajátítását jelentik. Az idegen munkának ezt az elsajátítását mindkét esetben a vagyon egyenlőtlen eloszlása teszi lehetővé. „Ezért a pénz a vételben és eladásban tökéletesen ugyanazon helyzetben van, mint a többi javak, és alá van vetve az érték ugyanazon összes törvényeinek. Nézzük meg mármint, hogyan válik ugyanolyan természetűvé, mint a föld azáltal, hogy egy bizonyos évi jövedelmet hoz, amelyet haszonnak vagy kamatnak nevezünk. Mert a föld természetszerűen termel valami újat és hasznosat és az emberiség számára értékeset; a pénz azonban terméketlen dolog és nem termel semmit, hanem megállapodás révén, átviszi azt a profitot, amely egy ember munkájának jutalma volt, egy másik ember zsebébe. Ezt a pénz egyenlőtlen eloszlása okozza. Ez az egyenlőtlenség ugyanolyan hatással van a földre is, mint a pénzre. Mert az a tény, hogy több pénz van a kezemben, mint amennyit adás-vételre föl tudok vagy fel szándékozom használni, képessé tesz engem arra, hogy kölcsönadjak, és valaki mást az, hogy nincs annyi pénze, amennyit üzleti tevékenységében fel tudna használni, hajlandóvá tesz arra, hogy kölcsönvegyen. De akkor miért és mi célból fizet kamatot? Ugyanazon okból és éppoly jó megfontolás alapján, mint a bérlő fizet járadékot a te földedért. Mert a föld egyenlőtlen eloszlása (hogy neked többed van, mint amennyit meg tudsz vagy akarsz művelni, másnak meg kevesebb) bérlőt szerez a földedre; és a pénz ugyanilyen egyenlőtlen eloszlása (az, hogy nekem több van mint amennyit fel tudok vagy akarok használni, másnak pedig kevesebb) bérlőt szerez a pénzemre. Ily módon az én pénzem az üzleti életben, a kölcsönvevő iparkodása révén, képes többet hozni a kölcsönvevőnek 6 százaléknál, mint ahogy a te földed, a bérlő munkája révén, képes több gyümölcsöt hozni annál, amennyire a járadéka rúg, és ezért, éppúgy mint a föld, megérdemli, hogy évi járadékot fizessenek érte.”²¹ Locke ehhez még azt is hozzáteszi azonban, hogy a földtulajdonos általában nagyobb mennyiségű idegen munkát sajátít el, mint a pénztulajdonos: „Úgy, hogy a járadék, amelyet kap, bérlője munkája gyümölcsének nagyobb része, mint a 6 százalékos kamat.”²² A végkövetkeztetés pedig a kamat jogosságának igazolása: „... hasznat húzni a pénz kölcsönadásából éppoly méltányos és törvényes, mint járadékot kapni a földért, és inkább elviselhető a kölcsönvevő számára, akárhogy vélekedjék is néhány módfelett aggályoskodó ember.”²³

²¹ Locke: Some considerations. The works of John Locke, London, 1794. 4. köt. 36—37. o.

²² Uo.

²³ Uo.

Összegezve Locke-nak a tulajdonról szóló tanítását, megállapíthatjuk, hogy amíg politikai főművében a tulajdon alapjának a személyes munkát teszi, erre való hivatkozással tekinti jogosnak a magántulajdont, addig a kamatról és a földjáradékról szóló fejtegetéseiben jogosnak nyilvánítja az idem munka elsajátítását is. Nem nehéz felfedezni, hogy e két tanítás nincs egymással összhangban.

Marx, elemezve Locke-nak a tulajdonról és kamatról, illetve földjáradékról szóló fejtegetéseit, a következő értékelést adja Locke eme nézeteiről: „Locke felfogása annál is fontosabb, mert ez a polgári társadalom jogi elképzeléseinek klasszikus kifejezése a feudális társadalommal szemben, és azonfelül filozófiája az egész későbbi angol gazdaságtan összes elképzeléseinek alapjául szolgált.”²⁴

Ugyancsak a kamatról szóló írásában találjuk meg azt a fejtegetést, amelyből több-kevesebb világossággal kiderül, milyen mértékben volt képes Locke az osztályharc tényére figyelni és milyen felfogást alakít ki ezzel kapcsolatban. Mivel e fejtegetésekből látható legjobban, hogy meddig volt képes Locke eljutni a társadalom valóságos összefüggéseinek feltárásában és milyen korlátokon nem tud túlhaladni, kénytelenek vagyunk ezeket, bármennyire szokatlan és kényelmetlen is az ilyen hosszú idézet, teljes terjedelmükben közölni: „Ha az üzleti életben felhasználta pénz egyharmadát elzárják, vagy az kimegy Angliából, nem kell-e akkor a földbirtokoknak szükségszerűen egyharmaddal kevesebbet kapniok javaikért, és következésképpen nem kell-e esniök a járadékoknak, hiszen egyharmaddal kevesebb mennyiségű pénzt kell szétosztani egyenlő számú részesedő között? Valóban, az emberek nem véve észre, hogy a pénz kiment, hajlamosak arra, hogy egymásra féltékenykedjenek, és mivel mindegyik arra gyanakszik, hogy a másik egyenlőtlen nyereséget rabolja el tőle a saját részét, mindegyik, amennyire csak tudja, arra fogja használni ügyességét és erejét, hogy azt újra visszaszerezze és ugyanolyan bőségesen töltsen meg a zsebét pénzzel mint korábban. Ez azonban nem egyébként, mint magunk között való küzdelem, és éppúgy nem segít az általunk szenvedett hiányon, mint ahogyan egy rövid takaró ide-oda cibálása együtt fekvő gyerekek között nem óvja meg valamennyiüket a hidegtől. Néhányan fázni fognak, ha csak a családtya nem gondoskodik róluk jobban és nem növeli meg az elégtelen takarót. Ez a huzakodás és küzdelem rendszerint a földtulajdonos és a kereskedő között folyik, mert a munkás része, ritkán lévén több a pusztta megélhetésnél, sohasem enged ezen emberek számára időt vagy alkalmat arra, hogy gondolataikat e fölé emeljék, vagy hogy harcoljanak a gazdagabbal a magukéért (mint egy közös érdekért), kivéve amikor valamely közös és nagy nélkülözés, egy általános forrongássá egyesítve őket, elfelejteti velük a tekintélytisztetletet és felbátorítja őket arra, hogy fegyveres erővel hasítsák ki azt, amire szükségük van, és akkor néha rátörnek a gazdagra és vízözönként mindent elsodornak. Ez azonban ritkán fordul elő, csupán az elhanyagolt vagy rosszul vezetett kormányzat rossz közizgatása esetén.

A szokásos harc és küzdelem, mint előbb mondtam, a jólét és gazdagság hanyatlásainak idején, a földtulajdonos és kereskedő között folyik, ez utóbbihoz kapcsolnám itt a pénztulajdonost. A földtulajdonost bosszantja járadékainak csökkenése és vagyonának szűkülése, eközben a pénztulajdonos megtartja hasznát, a kereskedő pedig virágzik és gazdaggá válik üzleti tevékenysége

²⁴ Marx: Értéktöbblet-elméletek. Kossuth, 1958. I. köt. 331. o.

folytán. Ezek, gondolja, az ő jövedelmét a saját zsebeikbe lopják át, szerencsés-jüket az ő tönkrementelére építik, és többet halmoznak fel a nemzet gazdagságából, mint amennyi nekik jár osztályrészul. Ezért arra törekszik, a törvények eszközével, hogy fenntartsa földjeinek értékét, melyet, úgy gyanítja, hogy a mások túlságos haszna csökkent: de mindez hiába. Tévesen itéli meg az okot és az orvosszert is. Sem a kereskedő haszna, sem a pénztulajdonosé nem az, ami a föld értékének esését okozza, hanem a pénzhiány és a túlságos kiadások és a rosszul vezetett kereskedelem által pusztított kincsünk csökkenése, melyet mindig a föld érez meg először.”²⁵

Látható, hogy Locke itt határozottan beszél a földbirtokos és a kereskedő (plusz pénztulajdonos) között rendszerint folyó harerről és küzdelemről (the usual struggle and contest), arról, hogy e küzdelem anyagi javak nagyobb mennyiségéért folyik, valamint arról, hogy e harc érdekében az egyik fél, a földbirtokos, felhasználja a törvényhozást is. A valóságos történelmi helyzetnek megfelelően, nevezetesen annak megfelelően, hogy ebben a korban a munkások még nem szerveződtek osztállyá és nem léptek fel önálló erőként a politikai életben, írja Locke, hogy a munkások, leszámítva az elviselhetetlen inség néhány, fegyveres harcra is kényszerítő időszakát, nem harcolnak a gazdagabbal a saját érdekükért „mint egy közös érdekért”.

Locke azonban, helyesen figyelve fel a földbirtokos arisztokrácia és a burzsoázia között folyó osztályharc tényére, egy osztály gazdasági érdeke és a törvényhozás közötti összefüggésre, nem jutott és nem juthatott el az észlelt tények helyes értelmezéséhez. A földbirtokosok és a kereskedő- és pénzburzsoázia között folyó harcról vallott felfogása a következő tévedéseket tartalmazza. Először is véleménye szerint ez a harc nem állandóan folyik, hanem csak a gazdasági élet hanyatlásának időszakaiban. Másodszor azt tartja, hogy e harc gyökere, alapja nem a valóságos gazdasági érdekellentét, hanem az ezen osztályok közötti harc oka csupán egy félreértés, egy tévedés. A földtulajdonosok nem ismerik fel azt a törvényszerűséget, hogy az egész üzleti élet hanyatlása elsősorban a földtulajdonnal érezteti hatását. Nincsenek tudatában annak, hogy érdekeik megkívánják az ipar és a kereskedelem virágzását. Locke szerint tévedés, félreértés az, hogy ezen osztályok érdekei ellentétesek, és az egész nemzet virágzásával, küllereskedelmi mérlegének aktívá tételével, azzal, hogy nem Angliából ki, hanem Angliába be áramlik a pénz, a két szemben álló osztály érdekei egyaránt kielégíthetők. Ha viszont a szemben álló két osztály harca nem valóságos érdekellentét, hanem csak félreértésen alapul, akkor ez a harc nem szükségszerű.

Eddig jutott Locke, és nem tovább az osztályok harcának kérdését általában érintő elméleti megállapításaiban. Ha a különböző konkrét gazdasági kérdésekre adott válaszait vizsgáljuk, kiviláglik, hogy ezek mindig a burzsoázia érdekeinek feleltek meg. Így pl. az a meggyőződése, hogy az adók terhét elsősorban a földbirtokosoknak kell viselniök. Mint láttuk, egészen természetesen veszi, hogy a munkás általában nem kap többet, mint amennyi a pusztta megélhetéséhez szükséges. Mint a Kereskedelem- és Gyarmatügyi Tanács tagja a pauperizmus kérdését úgy kívánja megoldani, hogy fonóiskolák felállítását javasolja minden olyan körzetben, ahol sok az önmagát eltartani nem tudó szegényember, és hozzáteszi, hogy a szegények gyermekeit kötelezni kell arra, hogy napi tíz órát ingyen, csak élelmezésért dolgozzanak ezekben.

²⁵ Locke: Some considerations. Id. kiad. 70—72. o.

Javaslatára szerint a munkaképes koldusokat a partvidéki kerületekben 3 évi matrózszolgalatra kell beosztani, az ország belső részeiben pedig ugyanannyi időre javítóházba kell zárni. Lowndessel folytatott elméleti vitájában a pénzérték emelésének kérdéséről Locke elméletileg helyes nézeteket vallott Lowndes elméletileg téves felfogásával szemben. A pénz értéke nem lesz magasabb, ha változatlan nemesfém tartalom mellett olyan nevet adunk neki, amelyet korábban egy nála nagyobb nemesfém tartalmú pénzérme viselt. De — amint Marx nyomatékosan hangsúlyozza — Lowndes elméleti tévedései egy helyes gyakorlati célt szolgáltak, mint pénzügyminiszter meg akarta akadályozni, hogy a rossz, csökkent nemesfém tartalmú pénzben befizetett államkölcsonöket jó, a kapottnál nagyobb nemesfém tartalmú pénzben fizesse az állam vissza. Locke, a burzsoázia érdekeit képviselve, ezt a kérdést gondosan megkerüli. E kérdés elemzése kapcsán Marx a következőképpen jellemzi Locke egész elméleti munkásságának osztálytartalmát: „*John Locke*. . . az új burzsoáziát, e burzsoázia valamennyi válfaját képviselte, a nagyiparosokat a munkásosztállyal és a pauperekkel szemben, a kereskedőket a régimódi uzorásokkal, a pénzarisztokratákat az államkölcsonön nyereszkedőkkel szemben, sőt egyik munkájában bebizonyította, hogy a polgári értelem a normális emberi értelem. . .”²⁶

Locke társadalmi nézeteit vizsgálva az eddigiekben láttuk azt, hogy milyen kormányzati, politikai szervezetet tart megfelelőnek, hogy mit tanít a tulajdonról, melynek védelmét az állam fő céljának tekinti. A következő kérdés, amelyet ezzel kapcsolatban fel kell tennünk az, hogy az általa helyesnek, kívánatosnak tartott politikai berendezkedést milyen érvekkel, milyen általános elmélet segítségével indokolta meg, tüntete fel egyedül jogosnak és igazolhatónak.

Az az elmélet, amelynek segítségével Locke az általa kívánatosnak tartott politikai berendezkedést igazolni kívánja, nem más mint a XVII. és a XVIII. század teoretikusainál oly közkedvelt természetjog. E felfogás szerint az embernek akkor is lennének jogai és kötelességei, ha nem léteznének államok a maguk törvényeivel, melyek az alattvalók jogait és kötelességeit szabályozzák. E tanítás szerint az embernek a „természettől fogva” vannak bizonyos jogai és kötelességei. Az egyes államok jogrendszere mellett még létezik „a természet törvénye” is, mely kötelező erővel előírja, hogy hogyan kell az embernek viselkednie. Az egyes államok jogrendszere pedig annyiban helyes, amennyiben összhangban van „a természet törvényével”. A korábbiakban már szó volt arról, hogy Locke az első önálló írásainak egyikében, a természetjog általános elvi álláspontjára helyezkedve, éppen a természet törvényével kapcsolatos különféle kérdéseket tárgyal.

Államelméleti főművében elvetve Filmernek és követőinek azt a tanítását, hogy az uralkodók mint Ádám örökösei közvetlenül isten akaratából rendelkeznek hatalmukkal, egyúttal elveti azt a tanítást is, hogy mindenféle kormányzat egyedüli alapja az erőfölény és az erőszak.²⁷

²⁶ Marx: A politikai gazdaságtan bírálatahoz. Szikrá, 1953. 58. o. — Locke közgazdasági munkáinak általános elemzéséről e tanulmány keretei között le kell mondanunk. Itt csak azokról a nézeteiről beszélünk, amelyeknek ismerete az osztályharcban elfoglalt álláspontjának, a társadalom egészéről szóló általános tanításának, világnézetének megértéséhez és megítéléséhez szükséges. Ezért Locke közgazdasági munkásságának olyan fontos elemeire, mint pl. az értékről szóló tanítása vagy a bimetalizmus ellen folytatott harca, sem térhetünk ki.

²⁷ Két tanulmány a kormányzatról. Második tanulmány, 1. §.

Hogy az általa egyedül jogosnak tartott kormányzati rendszer sajátosságait, eredetét és alapját megmagyarázhassa, Locke — nem egy elődöt követve ebben — az ún. természetes állapot (state of nature) fogalmából indul ki. Ebben az állapotban vannak mindazok az emberek, akik fölött nem uralkodik valamely saját beleegyezésükkel létrehozott kormányzat. Ebben az állapotban az emberek szabadok és egyenlők abban az értelemben, hogy egyik sincs alárendelve a másiknak. E szabadság azonban nem jelent korlátlan önkényességet, kereteit megszabják a természet törvényének előírásai. Ez a törvény arra kötelez mindenkit, hogy megőrizze saját életét és öröködjék az egész emberiség életén is. Tilos más ember életének, egészségének, tulajdonának és szabadságának veszélyeztetése, megtámadása. Egy törvény azonban csak akkor érdemli meg ezt a nevet, tanítja Locke itt is és más műveiben is, ha van olyan hatalom, amely öröködi a megtartásán, az ellene vétőket megbünteti. Ezért a természetes állapotban minden embernek joga van arra, hogy a bűn mértékének megfelelően megbüntesse a természet törvénye ellen vétőket, függetlenül attól, hogy a sérelem őt magát érte-e vagy valamely embertársát. E természetes állapotban azonban az emberek életének, vagyonának és szabadságának védelme még nincs kellőképpen biztosítva. Ennek legfőbb okai a következők: nincsenek megállapított, rögzített, ismert törvények; nincsenek pártatlan bírák, mert mindenki bíró lehet a saját ügyében, illetve személyes barátai vagy ellenfelei ügyében; gyakran nincs megfelelő nagyságú erő a bűnös megbüntetésére. Ezért bármennyire szabadok és egyenlők is az emberek a természetes állapotban, mivel ez az állapot a felsorolt hiányok miatt nem képes kellőképpen biztosítani tulajdonuk — mint tudjuk e szó Locke-nál életet, szabadságot és vagyont együttesen jelent — védelmét, elhagyva a természetes állapotot, megállapodás, szerződés (compact) útján létrehozzák a politikai vagy polgári társadalmat (political or civil society). Ez szilárd és ismert törvényekkel és pártatlan bírákkal, valamint megfelelő nagyságú kényszerítő hatalommal gondoskodik az állampolgárok tulajdonának biztonságáról.

Az állam alattvalói felett gyakorolt hatalmának jogossága, törvényessége tehát abból a szerződésből fakad, amelynek eredményeként a politikai társadalom, a kormányzat létrejött. A törvények azonban nemcsak az alattvalókat kötik, hanem a végrehajtó hatalmat, az uralkodót is. Éppen ezért az abszolút monarchia, melyben a törvény az uralkodót, a végrehajtó hatalmat nem köti, nem tekinthető politikai társadalomnak, itt az uralkodó és a nép között még mindig a természetes állapot uralkodik Locke szerint. Az abszolút monarchiában ugyanis az uralkodó — a természetes állapot viszonyaira jellemző módon — bíró lehet a saját ügyében. Ezen a ponton Locke érvelése nemcsak Filmer ellen irányul, aki az abszolút monarchiát teológiai színezetű érveléssel kívánta igazolni, hanem Hobbes ellen is. A materialista Hobbes elvetette az államhatalom jogosultságának teológiai érvekkel való megalapozását, de ő is az abszolút monarchia híve. Tanítása szerint állandó belső forrongásokra, lázadásra és polgárháborúra vezetne annak az elvnek érvényesítése, hogy a végrehajtó hatalmat az alattvalók felelősségre vonhatják. Ezzel a véleménnyel szemben Locke igen helyesen fejtegeti a második tanulmány utolsó fejezetében, hogy lázadást és forradalmat nem robbanthat ki pusztán néhány nyughatatlan ember felforgató tevékenysége bármely jelentéktelen ügy kapcsán. A nép viszonylag sok igazságtalanságot hajlandó eltűrni. Csak a nép helyzetének állandó és nyilvánvaló romlása, a ránehezedő terhek elviselhetetlenné válása, a végrehajtó hatalom népellenes szándékainak teljes lelepleződése eredményez-

heti a nép kormányzatellenes megmozdulását. Ugyancsak Hobbesszal vitatkozik (nevének említése nélkül) Locke, amikor élesen szembeállítja egymással a természetes állapotot és a háború állapotát. Államelméletében Hobbes is az államiságot megelőző természetes állapotból indul ki. Nála azonban a természetes állapot: mindenki háborúja mindenki ellen. Ezzel szemben Locke szerint: „... itt előttünk áll a természetes állapot és a háború állapotának világos különbsége. Ezek, jóllehet néhányan összezavarták őket, oly távol állnak egymástól, mint amennyire távol áll egymástól a békének, a jóakaratnak, a kölcsönös segítségnek és a megőrzésnek állapota és az ellenségeskedés, a rosszindulat, az erőszak és a kölcsönös tönkretétel állapota. Az emberek együttélése az észnek megfelelően, egy olyan közös földi felsőség nélkül, amelynek tekintélye lenne a közöttük való bíraskodásra, ez tulajdonképpen a természetes állapot.”²⁸

Hobbes és Locke nézeteinek ellentéte a természetes állapot jellegét illetően azért nem érdemel külön megvitatást, mert maga a mindkettőjük nézeteinek egyaránt alapjául szolgáló koncepció hamis. Nem létezik az emberek társadalmi együttélését, a társadalmat megelőző természeti állapot, és nincsenek az embernek természetes jogai. A természetjogi felfogás, mely az ókori szofistáktól kezdve megtalálható a filozófia fejlődésének csaknem valamennyi évszázadában, különféle változataiban hol történelmileg haladó, hol reakciós szerepet játszva, elméletileg tarthatatlan. Tudományos cáfolatát a marxizmus adja, kimutatva, hogy minden egyes társadalom jogrendszer az adott társadalom alapvető objektív gazdasági szerkezetét, osztályviszonyait fejezi ki, ezekből érthető meg, ezeken alapul, nem pedig az ember nem létező „természetes” jogain, a „természet törvényén”. A társadalmat megelőző természetes állapotról és az államot létrehozó szerződésről szóló tanítás nem a valóságos történelmi tények tanulmányozására támaszkodik, hanem pusztán racionalista konstrukció.

Meg kell azonban említenünk, hogy e minden korábbi és későbbi társadalmi szerződéselméletben szereplő racionalista konstrukció mellett Lockenál néha megtaláljuk azt a törekvést is, hogy a valóságos történelemre támaszkodják az államra vonatkozó érvelésében. Így részben a különféle amerikai indián törzsek életét taglaló útleírásokra, részben pedig az ótestamentumra, mint a zsidó állam történetére vonatkozó forrásra támaszkodva helyesen utal arra a tényre, hogy e törzsek vezetői, illetve egy időben a zsidók vezetői és királyai elsősorban a nép katonai vezetői a külső ellenséggel folytatott harcban, egyébként hatalmuk meglehetősen korlátozott, fő tevékenységük a katonai vezetés mellett a bíraskodás.²⁹

A természet törvénye, amely megszabja az emberek szabadságának korlátait a természetes állapotban, Locke szerint érvényben marad a politikai társadalomban is. Az állam törvényei és intézkedései csak akkor lehetnek helyesek, ha összhangban vannak a természet törvényével.

Közelebbről vizsgálva meg Locke-nak a természet törvényével kapcsolatos fejtegetéseit, megállapíthatjuk, hogy éppen a természet törvényéről szóló felfogásában mutatkozik meg a legkézzelfoghatóbb módon politikai, államelméleti nézeteinek, vallási meggyőződésének, a filozófia alapvető kér-

²⁸ Uo. 19. §.

²⁹ Uo. 108—109. §.

désében elfoglalt álláspontjának és az emberi megismerésről szóló tanításának egysége, összefüggése.

Locke tanítása szerint ugyanis a természet törvénye isten akarata, isten parancsa egyfelől, másfelől ez az isteni akarat ugyanazt írja elő, amit az emberi ész is megkíván. A „Két tanulmány a kormányzatról” c. munkában számos olyan helyet találunk, amelyekben félre nem érthető módon jut kifejezésre Locke azon meggyőződése, hogy az isteni akarat, az isteni parancs és az ész szava, az ésből fakadó követelmények ugyanazt jelentik. A természet törvényét mint hol az egyikkel, hol a másikkal azonosat tárgyalja. Nemegyszer találkozunk azzal, hogy Locke a természet törvényét az ész törvényének nevezi, vagy közvetlenül a természet törvénye és az ész közé tesz egyenlőségjelet.³⁰ Másfelől nemcsak arról beszél, hogy a természet törvénye egyenlő isten akaratával, hanem arról is, hogy az ész, mely megállapítja a természet törvényének szabályait, az „a közös szabály és mérték melyet isten adott az emberiségnek.”³¹

Az isteni parancs és az emberi ész által adott parancs azonosságának gondolata alkotja az alapvető tételét „A kereszténység ésszerűsége” c. könyvének is, mélyben Locke a vallási meggyőződését fejti ki. Ezt a gondolatot itt találjuk meg a legvilágosabb és legteljesebb megfogalmazásban: „Talán azt fogják kérdezni 'Miért adott isten olyan kemény törvényt az embereknek, hogy az apostol koráig Ádám sarjadékai közül egy sem tartotta be? Amint ez kiviláglik a Rómabeliekhez írt levél III. részéből és a Galáciabeliekhez írt levél III. részének 21, 22. verséből’.

Válasz: Ez olyan törvény volt, amilyent isten természetének a tisztasága megkívánt és olyan, amilyenek az olyan teremtmény, mint az ember törvényének lennie kell. Ellenkező esetben isten eszes teremtménnyé tette volna, és nem követele volna meg tőle, hogy az ész törvénye szerint éljen, hanem bátorította volna benne a szabályszerűtlenséget és az engedetlenséget a benne meglevő világossággal szemben, és azzal a szabállyal szemben, amely természetéhez illő. Ez annyi lett volna, hogy helyben hagyta volna a rendetlenséget, a zavart és a gonoszságot teremtményeiben: mert hogy ez a törvény az ész törvénye volt, vagy, amint hívják, a természet törvénye, azt fokról fokra látni fogjuk. Ha pedig az értelmes teremtmények nem fognak a saját eszük szabályának megfelelően élni, ki fogja felmenteni őket? Ha megengeded nekik, hogy egy bizonyos ponton elhagyják az észet, miért ne hagyják el más pontokon is? Hol fogod megállítani őket? Nem engedelmeskedni istennek parancsai bármely részét illetően (és ő azt parancsolja, amit az ész parancsol), ez egyenes lázadás. Ha ez bármely pontban is felmentésre talál, vége a kormányzatnak és a rendnek, és nem lehet semmiféle gátat vetni a korlátok közé nem szorított ember törvénytelen szertelenségének. A törvény ezért, mint Szent Pál mondja nekünk, Rómabeliekhez írt levél VII. 12, 'szent, igazságos, és jó', és olyan amilyennek lennie kell, és nem lehetne másként.”³²

E hosszú idézetből látható, hogy Locke véleménye szerint az isteni parancsok betartása nélkül nem lehet biztosítani „a kormányzat és a rend” fennmaradását, uralmát. Elhamarkodott következtetés lenne azonban, ha egyedül

³⁰ Pl. uo. 6., 8., 10 és 11. §.

³¹ Uo. 11. §.

³² Locke: The reasonableness of christianity. The works of John Locke. London, 1824. 6. köt. 11. o.

erre a tételre való hivatkozással már közvetlenül arra az egyébként a későbbiekben teljesen helytállónak bizonyuló megállapításra jutnánk, hogy Locke szerint a rendnek, a kormányzatnak a fenntartásához szükség van a vallásra. Mielőtt ilyen megállapítást tehetnénk, választ kell adnunk a következő kérdésre: Ha Locke szerint az isteni parancs azonos az emberi ész által adott paranccsal, akkor lényeges szerepet játszik-e itt isten? Nem lehetséges-e isten fogalmát kiküszöbölni és egyedül az ész előírásairól beszélni? Ha az isteni parancs és az ész által adott parancs azonosak egymással, akkor a parancs *tartalmán* nem fog változtatni semmit az, hogy csak az ész parancsaként fogjuk fel, isten fogalmát pedig mellőzzük. Locke szerint a politikai berendezéssel, az állammal kapcsolatos kérdéseket meg lehet válaszolni az ész alapján, ez világos államelméleti munkájából. Ismeretelméleti főművében viszont állandóan visszatér az a gondolat, hogy az erkölcsan éppúgy bizonyítható, demonstratív, tudománnyá tehető, mint a matematika. Tehát az ész nem csak az állam berendezkedésével kapcsolatos kérdéseket képes eldönteni, hanem a helyes erkölcsi magatartás szabályait is a maga erejéből le tudja vezetni. Így egészen természetes módon merül fel a kérdés: Ha az ész, a „természetes világosság”, elláthat bennünket mindazokkal az ismeretekkel, amelyek életünk irányításához szükségesek, akkor milyen hasznos szerepet játszhat még az ész mellett a kinyilatkoztatás, a biblia?

Ezt a kérdést tulajdonképpen maga Locke is felteszi, s megadja rá választát „A kereszténység ésszerűsége” c. munkájában. E válasz lényege a következőkben foglalható össze. Először: az erkölcsi szabályok észelvekből levezethetők ugyan, de teljes és kielégítő rendszerük nem létezett sehol sem az újtestamentum létrejöttét megelőzően. Ezzel kapcsolatban meg kell említeni, hogy Locke, bár állandóan hangoztatja, hogy az erkölcsan éppúgy bizonyítható tudomány, mint a matematika, maga soha sem tett kísérletet egy szigorú bizonyításokat tartalmazó etika írására, s egyik levelében határozottan kifejti, hogy ettől azért tartózkodik, mert véleménye szerint az újtestamentumban már adva van az ember számára minden szükséges erkölcsi előírás.

Másodsor: csak a kinyilatkoztatás, a keresztény vallás bizonyítja be, hogy valóban érdemes erényesnek lenni. Csak a halál utáni élet, a másvilági büntetés és jutalmazás biztosítja, hogy kifizetődő erényesen élni. Ezt a gondolatot Locke-nál megtaláljuk a „Vizsgálódás”-ban is. Minden ember a boldogságra törekszik, írja itt Locke. Nem lehet azonban minden embert ugyanazzal boldoggá tenni. Tapasztalati tény, hogy különböző emberek másban és másban találják meg az örömet és a boldogságot. „Ha tehát az embereknek csak ebben az életben van reményük, ha csak ebben az életben részesülhetnek élvezetben” — folytatja Locke az érvelést, — „akkor nem különös és nem is ésszerűtlen, ha abban keresik boldogságukat, hogy elkerülnek minden olyan dolgot, mely bántja őket és követik mindazokat, amelyek gyönyörködtetik őket. Nem lesz csoda, ha ezekben változatosságot és eltérést fogunk találni. Mert ha nincs kilátás a síron túlra, akkor bizonyosan jogos ez a következtetés: együnk és igyunk, élvezzük azt, amiben örömünk telik, mert holnap meghalunk”³³ „A kereszténység ésszerűsége” c. könyvében pedig erre vonatkozóan a következő fejtegetést találjuk: „Minden korban észrevették, hogy az igazságos ember osztályrésze meglehetősen szegényes ezen a világon. Az erény és a jólét nem gyakran járnak együtt, és ezért az erénynek ritkán volt sok köve-

³³ Locke: Vizsgálódás az emberi értelemről. II. könyv. 21. fejj. 55. §.

tője. Nem is csoda, hogy az erény nem nagyon uralkodott egy olyan állapotban, amelyben az erényt kísérő kellemetlenségek láthatóak voltak és közeliek, a jutalmak pedig kétesek és távoliak.”³⁴ Az a gondolat, hogy ha az érényes ember legtöbbször rosszul jár a földön, akkor kell lennie egy másik helynek, ahol jobb sorsban részesülnek, nem volt bizonyítható Jézus előtt. Az ókori népeknek a másvilági életre vonatkozó elgondolásai homályosak és bizonytalanok voltak, maguk az ókori bölcsek is joggal sorolták ezeket a mesék közé. A régi pogány filozófusok éppen ezért elsősorban nem a másvilági jutalomra való hivatkozással kívántak az erényre buzdítani, hanem azzal a tanítással, hogy az erényt nem valami tőle különböző jutalomért kell szeretni, hanem saját szépségéért, kiválóságáért, az erény önmagában hordja jutalmát. Ez a tanítás azonban nem sok embert vitt az erény útjára. „A filozófusok valóban megmutatták az erény szépségét, úgy felékesítették, hogy ez feléje fordította az emberek szemét és elismerését, de hozomány nélkül hagyták, s ezért csak nagyon kevesen voltak hajlandók feleségül venni.”³⁵ Megváltozik azonban a helyzet Jézus feltámadásával. Ez bebizonyította, hogy van halál utáni örök élet, pokol és mennyország. Ettől fogva, írja Locke, „az érdek az erény oldalára állt, s az erény most szemmel láthatóan a leginkább gazdaggá tevő szerzemény és messzemenően a legjobb üzlet.”³⁶ A halál utáni büntetés és jutalom gondolatával kapcsolatban Locke határozottan kijelenti: „Ezen az alapon és csakis ezen, az erkölcs szilárdan áll, és legyőzhet minden versengést.”³⁷

Harmadszor: Az erkölcsi szabályoknak az ész útján való levezetése nagyon bonyolult. Megértése felkészültséget, figyelmet, sok szabad időt igényel. Ezért a nép számára, a fizikai munka által teljesen igénybe vett egyszerű dolgozó emberek számára nem lehet az erkölcsant észérvekkel bebizonyítani, ugyanúgy ahogy nem lehet tőlük elvárni, hogy tökéletes matematikusok legyenek. Ezeknek, vagyis a társadalom tagjai többségének, nem lehet tudásuk, hanem hinnük kell. A nép erkölcsi oktatásának legjobb és egyedül lehetséges eszköze a biblia, tanítja Locke. „Egyszerű parancsok hallása, ez a biztos és egyedüli útja annak, hogy engedelmségre és helyes cselekvésre készítsük őket. *A legnagyobb rész nem rendelkezik tudással és ezért hinnie kell.*”³⁸ „A nép oktatásának feladatát. . .” — írja Locke — „legjobb továbbra is átengedni a szentírás előírásainak, alapelveinek.”³⁹

Mindezek alapján megállapítható, hogy az isten által adott parancs és az ész által adott parancs azonosságáról vallott felfogása nem akadályozta meg Locke-ot abban, hogy a vallásos hitet, a biblia tételeinek elfogadását a nép számára mindenképpen szükségesnek tartsa. Továbbá, az erkölcs uralmát nem tartja megvalósíthatónak a síron túli élet reménye nélkül.

Tévednék azonban, ha azt hinnék, hogy Locke a kinyilatkoztatásban való hitet csak a nép számára tartotta szükségesnek. Locke maga is elfogadja az újtestamentum tanításait. Vallásos meggyőződésének őszinteségét bizonyítja, hogy a saját maga számára igen terjedelmes, több száz oldalt kitevő magyarázatokat és fordításváltozatokat készít Pál apostol leveleihez, hogy jobban megérthesse őket.

³⁴ The works of John Locke, 6. köt. Id. kiad. 148—149. o.

³⁵ Uo. 150. o.

³⁶ Uo.

³⁷ Uo. 150—151. o.

³⁸ Uo. 146. o. Kiemelés tőlem — S. E.

³⁹ Uo.

Locke vallásos meggyőződésének őszintesége azonban nem jelenti azt, hogy mindenféle dogmát hajlandó lett volna elfogadni. Arra törekszik, hogy a biblia alapján kimutassa, csak kevés hittétel elfogadása szükséges az üdvösséghez. A teremtő és mindenható atyaistenben való hit mellett még abban kell hinni, hogy Jézus a megváltó, aki az őszinte megbánást tanúsító bűnös vétkeket eltörli s biztosítja számára az örök életet. Minden, ami a kinyilatkoztatásban van, igaz és elhívésre méltó, de csak e fenti tételekben való hit az, ami az üdvösséghez feltétlenül szükséges, tanítja Locke „A kereszténység észszerűségé”-ben. Kétségtelen, hogy a különféle keresztény egyházak rendkívül terjedelmes és bonyolult dogmarendszerivel egybevetve, Locke nézetei nagyszabású egyszerűsítést jelentenek, a teológusokat számos kedvező dogmájuktól fosztják meg. A teológiai vitákról kiderül, hogy ezek lényegtelen, az „üdvözülést” egyáltalán nem érintő kérdésekkel foglalkoznak.

A Jézus megváltó voltában való hit magában foglalja Locke-nál a csodák lehetőségének és létezésének a határozott elismerését is. Jézus ugyanis a csodák útján bebizonyította isteni eredetét és küldetését. Általában Locke véleménye szerint a csoda az, ami biztosít bennünket arról, hogy a kinyilatkoztatást közlő személy valóban isteni küldött. Locke azonban, ahogy az alapvető dogmák számát korlátozni kívánta, ugyanúgy, elismerve a csodák lehetőségét, a csodák számát is a lehető legkevesebbre akarja tenni, amint ez „Értekezés a csodákról” c. rövid írásából is kitűnik. Csodákra csak akkor van szükség, amikor isten küldöttei útján nyilatkoztat ki valamit az embereknek. Ez tulajdonképpen annyit jelent, hogy mivel a kinyilatkoztatás már teljes, már nem indokolt további csodák előfordulása.

Locke politikai tanításának és a vallással kapcsolatos nézeteinek közvetlen kapcsolatát láthatjuk a vallási türelemről írt leveleiben. Ezek közül legfontosabb az első levél. Ebben Locke igen haladó álláspontot foglal el, az állam és az egyház teljes különválasztását követeli és a vallásszabadság gondolatát védelmezi. Az a véleménye, hogy egyetlen olyan felekezet sem tekinthető eretneknek, amely elfogadja a bibliát. A Locke által követelt vallásszabadság és a vallási felekezetek egyenlősége azonban nem jelent teljes gondolatszabadságot, sőt teljes vallásszabadságot sem. Az állam, a társadalom érdekei szabják meg Locke szerint a vallásszabadság határait. Ezért nem tűrhető meg az olyan egyház, amely azt hirdeti, hogy híveinek joga van az uralomra a más vallásúak felett, amelynek idegen államfő a feje és így a hívek egy idegen államnak kötelesek engedelmessé válni, amely azt tanítja, hogy a más hitűeknek adott ígéret és eskü büntetlenül megszeghető. Jóllehet Locke megmarad ezen általános jegyek felsorolása mellett és nem nevezi meg, hogy melyik egyházra gondol, világos, hogy e megállapítások a római katolikus egyházra illenek rá. A katolikus egyházat tehát nem vallási megfontolásokból, hanem államérdekekből kiindulva nem szabad megtűrni, tanítása szerint. Ennyiben az általa javasolt vallásszabadság nem teljes. Még kevésbé jelent teljes gondolatszabadságot. Az ateistákat ugyanis, ismét csak az államérdekekre való hivatkozással, Locke szerint nem szabad megtűrni. A társadalmat ugyanis nem lehet fenntartani ígéretes, szerződéses és eskük alkalmazása nélkül. Az ateista számára azonban az ígéretnek és az eskűnek nem lehet kötelező ereje. Isten tagadása tehát, Locke szerint, ellentétes a társadalom érdekeivel, feloldja a társadalmi kötelekeket: „végül egyáltalán nem szabad megtűrni azokat”, írja „akik tagadják isten létezését. Az ígéreteknek, szerződésnek, eskűnek, melyek az emberi társadalom kötelekei, nem lehet

hatalmuk egy ateista felett. Isten elvétele, jöllehet ez csak éppen a gondolatban való elvétel, mindent szétrombol.”⁴⁰

Locke mindezen gondolatainak ismeretében most már valóban teljes joggal állapíthatjuk meg, hogy a természet törvényének az a felfogása, hogy az isten által adott parancs azonos az ész által adott paraccsal, Locke számára nem teszi feleslegessé a vallást. A vallásra nemcsak a nép erkölcsi nevelése érdekében van szükség, véleménye szerint, hanem a „társadalom kötelekeinek” megőrzése érdekében is. Vagyis a vallás fenntartása Locke szerint közérdek, államérdek, kormányzati érdek is. Locke ezen tanításainak történeti gyökereire, osztálytartalmára vonatkozóan már a bevezető sorokban elmondtuk a legszükségesebbeket, idézve Engels idevágó és az alapvető összefüggéseket megvilágító fejtegetéseit.

Nagyon is igazságtalanok lennének azonban Locke-kal szemben, ha megfeledkeznénk a vallással kapcsolatos gondolatainak másik oldaláról. Éppen a vallási türelemről szóló levelében nem egy helyen félreérthetetlen határozottsággal ismeri fel és mondja ki, hogy a vallási ellentétek csak leplei a valószínűségi anyagi érdekek ellentétének, hogy a vallási üldözés csak eszköz és ürügy arra, hogy az üldözők az üldözötteket elnyomják és megfosszák vagyonuktól. Továbbá mind ebben a levélben, mind pedig a „Két tanulmány a kormányzatról” egyik helyén Locke arról is beszél, hogy a vallás eszköz az abszolút királyi hatalom, vagyis egy teljesen jogtalan hatalom igazolására. Az egyház a király érdekeit védelmezte, ismeri fel Locke. A történelem azt bizonyítja, hogy nem a király véleménye függött az egyház véleményétől, hanem fordítva, az egyház igazodott a király véleményéhez. Az egyház nevét arra használják fel, hogy port hintsenek a nép szemébe: „Ki nem látja, hogy az egyház nevét, mely oly tiszteletre méltó volt az apostolok korában, az ezt követő korokban milyen gyakran használták fel arra, hogy port hintsenek a nép szemébe.”⁴¹ Ugyancsak itt kell megemlíteni, hogy Locke az ész nevében igen erőteljes harcot folytat a vallási rajongás ellen, nevetségessé teszi azokat — elsősorban a „Vizsgálódás” „A rajongásról” c. fejezetében —, akik azt állítják, hogy isten közvetlenül közölt velük valamit, s ezen az alapon akarják saját meggyőződésüket, önkényes elképzeléseiket mindenféle ésszerű bizonyítás nélkül másokra ráerőszakolni.

Az eddigiekből látható, hogy Locke az erkölcsant és a vallást nem választja el teljesen egymástól, hogy nem képes egy teljesen világi alapot adni az erkölcs számára, hiszen az a véleménye, hogy a halál utáni büntetésről és jutalmazásról szóló vallási tanítás, a síron túli élet biztos reménye az egyedüli alap, amelyen az erkölcs szilárdan állhat. E megállapításáról azonban azt kell mondanunk, hogy nem tart mindig ki mellette egyértelmű hűséggel. Egy ennek ellentmondó tanítást is találunk nála az erkölcsre vonatkozóan. Ez utóbbi teszi érthetővé, hogy miért kapcsolódhattak a XVIII. század francia materializmusának kifejezetten ateista képviselői Locke filozófiájához, mikor azt hirdették, hogy az erkölcsant egyáltalán nem lehet a vallásra alapozni, a vallás csak megrontja az erkölcsöket.

A „Vizsgálódás” második könyvének 28. fejezetében Locke tulajdonképpen megcáfolja azt a saját maga által vallott felfogást, hogy az erkölcs

⁴⁰ Locke: Levél a vallási türelemről. The works of John Locke. London, 1824. 5. köt. 47. o.

⁴¹ Uo. 26. o.

egyedüli szilárd alapja a halál utáni büntetés és jutalmazás. Itt az erkölcsi viszonyokról beszélve kifejti, hogy a cselekedeteket annyiban nevezzük erkölcsileg helyeseknek vagy helyteleneknek, amennyiben bizonyos adott előírásoknak, szabályoknak, törvényeknek megfelelnek, ill. nem felelnek meg. Szabály és törvény csak akkor kötelező erejű, ha megfelelő hatalom gondoskodik a megtartásáról, büntetés, illetve jutalmazás útján. A szabályoknak és a megtartásukról gondoskodó hatalmaknak három nagy csoportját sorolja fel Locke. Először: isten parancsai, a büntető és jutalmazó hatalom isten. Másodsor: az állam törvényei, a büntető és jutalmazó szerv a kormányzat, az államhatalom. Harmadsor: a közvélemény felfogása azt illetően, hogy mi tekintendő erénynek vagy hibának, büntető és jutalmazó hatalom a közvélemény, mely elismer vagy megvet. Locke itt annak a meggyőződésnek ad hangot, hogy e háromféle hatalom közül a harmadik, a közvélemény a legerősebb, a legbiztosabb hatást elérő, a legfélelmetesebb. Az emberek cselekedeteit elsősorban a közvélemény irányítja. Az isteni hatalmat és az államhatalmat kevésbé veszik tekintetbe az emberek a cselekedeteik megfontolásánál, mint a közvéleményt: „Néhány, sőt talán a legtöbb ember ritkán gondol komolyan azokra a büntetésekre, melyek isten törvényének megszegését kísérik. Azok között pedig, akik gondolnak ezekre, sokan, miközben megszegik a törvényt, az ilyen törvényszegések jövőbeli kiengesztelésére és jóvátételére vonatkozó gondolatokat táplálnak magukban.”⁴² Az állami törvények megszegéséért járó büntetésről sokan úgy vélik, hogy elkerülhetik, folytatja Locke. De senki sem kerüli ki a közvélemény részéről bekövetkező büntetést, ha vétett az ellen, amit a közvélemény helyesnek ítél.

Egészen világos, hogy Locke itt a halál utáni büntetés és jutalmazás gondolatát nem tartja eléggé hathatós eszköznek az erkölcs védelmében, hisz kifejezetten arról ír, hogy az emberek többnyire nem számolnak vele. Ez nyilván ellentmond annak a más helyeken kifejtett felfogásának, hogy a halál utáni jutalom és büntetés gondolata az egyetlen alap, amelyen az erkölcs szilárdan megállhat.

Természetesen felmerülhet az az ellenvetés, hogy az eddig ismertetett Locke-i fejtegetések csak annyit bizonyítanak, hogy e helyen a közvéleményt hatalmasabbnak tekinti, mint az isteni büntetéstől való félelmet. Nyitva marad azonban az a kérdés, hogy a közvélemény erkölcsszabályozó hatása ugyanabba az irányba mutat-e, mint a síron túli élet gondolatának kevésbé hathatós erkölcsszabályozó hatása. Ha nem egy irányba mutat e két szabályozó hatás, akkor azt lehetne mondani, hogy a közvélemény hatása erősebb ugyan, de nem a helyes célra vezérel, a másvilági büntetéstől való félelem pedig, jóllehet erőtlenebb, de amikor hat, jó irányba hat. Így talán csökkenthető, vagy teljességgel elkerülhető lenne az az ellentmondás Locke erkölcsre vonatkozó nézeteiben, amelyet az eddigiekben felfedezni véltünk. Azt kell azonban mondani a „Vizsgálódás” második könyve 28. fejezetének 11. §-a alapján, hogy Locke szerint a közvélemény erkölcsszabályozó hatása alapján véve a helyes irányba mutat. Az emberek azt helyeslik, ami megfelel érdekeiknek, és azt helytelenítik, ami nincs összhangban azokkal. De semmiből sem fakad nagyobb kár az emberek társas együttélése során, folytatja Locke az érvelést, mint a természet törvényének, az isten által adott törvénynek a megsértéséből. Ezért az emberek, mikor érdekeiknek megfelelően helyeselnek, illetve

⁴² Locke: 'Vizsgálódás az emberi értelemről. II. könyv. 28. feje. 12. §.

helytelenítének, éppen érdekeiktől vezetettve azt látják jónak, amit az isten által adott törvény is előír, és azt tekintik vétéknek, ami isten szemében is az. De mit jelent ez? Ez azt jelenti, hogy isten és a másvilág az erkölcs megalapozásához tulajdonképpen felesleges, hiszen az érdekek alapján kialakuló közvélemény, éppen Locke most ismertetett fejtegetései szerint, alapjában véve ugyanolyan irányú erkölcsszabályozó hatást gyakorol, mint az istenfélelem, de ez utóbbinál sokkal erőteljesebben, hatásosabban. Ezt a következtetést, hogy isten és a halál utáni élet reménye feleslegessé válik az erkölcs megalapozásához, bár logikusan adódik említett nézeteiből, Locke nem vonta le. De levonták ezt a következtetést a XVIII. század francia materialistái, azt hirdetve, hogy az erkölcstant egyedül az ember érdekeire és az észre kell alapozni. Arról a tanításról azonban, amely elsősorban kapcsolja össze Locke nézeteit a XVIII. századi francia materializmus etikai elméleteivel, még nem beszéltünk.

Locke, Hobbes nézeteivel megegyezően, azt vallja, hogy a jó és a rossz fogalmának csak akkor van értelme, ha a gyönyör, illetve a fájdalom érzetére alapozzuk. Jó az, ami gyönyört okoz vagy lehetővé teszi gyönyör szerzését, rossz az, ami fájdalmat okoz vagy valami gyönyörtől megfoszt bennünket.⁴³ Ennek alapján, ebből kiindulva határozható meg az erkölcsi jó, illetve rossz fogalma is. Erkölcsi jó, illetve erkölcsi rossz a cselekedet ama megfelelése, illetve meg nem felelése egy bizonyos törvénynek, amely a törvényhozó akarata folytán gyönyört vagy fájdalmat eredményez számunkra jutalom, illetve büntetés formájában.⁴⁴ Locke ehhez hozzáfűzi, hogy a gyönyör és a fájdalom kifejezések nála nemcsak testi, fizikai gyönyört, illetve fájdalmat jelölnek, hanem mindenféle gyönyört és fájdalmat. Ez annyit jelent, hogy Locke szerint jó és rossz megkülönböztetése mindig azon alapul, hogy az ember érzékelő lény, akinek számára a benyomások a gyönyör, illetve a fájdalom érzeteinek kíséretében jelentkeznek, s ez vonatkozik az erkölcsi jó, illetve rossz fogalmaira is. Az összes emberi szenvedélyek a gyönyör, illetve a fájdalom érzetén alapulnak, ezt kísérli meg Locke bebizonyítani a „Vizsgálódás” második könyvének 20. fejezetében. A boldogság nem más, mint a legnagyobb gyönyör, amelyre képesek vagyunk, fejt ki egy másik helyen.⁴⁵ De éppen ez a gondolat, hogy a fizikai érzékelőképesség alapján kell megérteni minden szenvedélyt és minden erkölcsi jelenséget, képezi az alapját Helvetius és a többnyire őt követő Holbach erkölcsre vonatkozó tanításának.

Ugyancsak Locke-nál találjuk meg az előzményeit Helvetius és Holbach azon tanításának is, amely szerint az emberek azt nevezik erénynek, ami hasznot hoz számukra, bűnnek pedig azt, ami káros, s a legkülönbözőbb erények és emberi kapcsolatok visszavezethetők a hasznosságra, az önzésre. A „Német ideológia”-ban Marx e hasznossági elmélet részletes bírálatát adja, s egyúttal felvázolja a fő fejlődési szakaszait egészen Bentham és Mill elméleti munkásságáig. Hobbest és Locke-t tekinti e hasznossági elmélet első képviselőinek: „A látszólagos bárgyúság, amely az emberek egymáshoz való valamennyi sokrétű viszonyát feloldja az *egyetlen* hasznavehetőségi viszonyná, ez a látszólag metafizikai elvonatkoztatás abból fakad, hogy a modern polgári társadalom keretei közt valamennyi viszony gyakorlatilag be van sorolva az egyet-

⁴³ Vö. uo. 20. fej. 2. §.

⁴⁴ Vö. uo. 28. fej. 5. §.

⁴⁵ Uo. 21. fej., 41. és 42. §.

len elvont pénz- és adásvételi viszony alá. Ez az elmélet Hobbesszal és Lockelal jelentkezett, egyi dőben az első és második angol forradalommal, az első csapásokkal, amelyekkel a burzsoázia politikai hatalmat hódított magának. Közgazdasági írónál ez az elmélet természetesen már korábban hallgatóságos előfeltevés.⁴⁶ Hobbesnál és Locke-nál e hasznossági elmélet még nincs olyan általánossággal kifejtve, mint Helvetiusnál és Holbachnál, még nem válik filozófiai rendszerré, állapítja meg Marx, ezzel szemben, ellentétben a francia szerzőkkel, náluk a hasznossági elmélet szorosabban kapcsolódik a gazdasági tartalomhoz. „Hobbesnak és Locke-nak szem előtt volt mind a holland burzsoázia korábbi fejlődése (mind a ketten egy ideig Hollandiában éltek) mind az első politikai akció, melyek által a burzsoázia Angliában kilépett a helyi és provinciális korlátozottságból, mind a manufaktúrának, a tengeri kereskedelemnek és a gyarmatosításnak viszonylag már fejlett foka; különösen Locke-nak, aki az angol gazdaságtan első időszakával, a részvénytársaságoknak, az Angol Banknak és Anglia tengeri uralmának keletkezésével egy időben írt. Náluk, és jelesen Locke-nál a kiaknázási elmélet még közvetlenül gazdasági tartalommal kapcsolatos.”⁴⁷ Ezt a gazdasági tartalmat részben láthattuk az előzőekben, Locke közgazdaságtani fejtegetéseinek vizsgálata során. E fejtegetésekben ugyanis a többi között arról van szó, hogy a különböző foglalkozású emberek hogyan válnak hasznosakká egymás számára, hogyan zsákmányolják ki egymást a nagyon egyenlőtlen megosztásuk következtében.

Összegezve az eddig elmondottakat megállapítható, hogy Locke mind az általa helyesnek tartott társadalmi berendezkedést, a parlamentáris polgári államot, mind pedig az általa kívánatosnak vélt erkölcsi szabályokat elméletileg a természetjog gondolatára, a „természet törvényére” kívánja alapozni. A természet törvényéről szóló tanítás adja a végső filozófiai igazolását Locke társadalmi és erkölcsstani nézeteinek. Magát a természet törvényét Locke egyfelől az emberi észből vezeti le, másfelől isteni parancsnak tekinti. Locke számára, mint láttuk, a természet törvényének az emberi észből, illetve az ember eszes természetéből való származtatása nem teszi közvetlenül feleslegessé istent. Tanítása szerint mind a társadalom kötelékeinek megőrzéséhez, mind pedig a nép erkölcsi neveléséhez szükség van a vallásra. A kinyilatkoztatás nem áll ellentétben az ésszel, hanem megerősíti, illetve kiegészíti az ész által felfedezett előírásokat. Locke bírálja ugyan a vallással való „visszaélést”, azt, hogy a vallást a nép megtévesztésére használják fel, azt, hogy a vallás takaróul szolgál egyesek nagyravágyásának, hatalomvágyának és kapzsiságának leplezésére, magát a vallást azonban szükségesnek, a társadalom és az erkölcs szilárdságát elősegítő tényezőnek tekinti. Locke-nak a vallást elismerő, hasznosnak és szükségesnek nyilvánító felfogása végső soron a korabeli angol burzsoázia osztályérdekeiből fakad. Ennek a burzsoáziának, mint Engels e tanulmány elején idézett soraiban írja, szüksége volt a dolgozó tömegek fékentar-tásának különféle eszközeire, ezek között a vallásra is, mint a legtekintélyesebb eszközök egyikére.

Locke-nak a vallási hit és az eszen alapuló tudás, meggyőződés viszonyára, vagyis hit és ész viszonyára vonatkozó felfogását azonban teljes egészében csak ismeretelméleti tanításának elemzése alapján érthetjük meg. Ezt a kérdést maga Locke is ismeretelméleti főműve végén, az utolsó fejezetek egyiké-

⁴⁶ Marx—Engels: Német ideológia. MEM 3. köt. 401—402. o.

⁴⁷ Uo. 404. o.

ben tárgyalja. Csak Locke ismeretelméletéből tudjuk meg, hogy véleménye szerint hogyan működik és mi is az az ész, amelynek segítségével felismerjük a természet törvényét, hogy mi az az ész, amelynek egyedül megbízható zsinórmértékként kell megszabnia Locke szerint a hit és kinyilatkoztatás kérdésében elfoglalt minden álláspontot is. Locke ismeretelméletének és ezen belül a hit és az ész egymáshoz való viszonyáról vallott felfogásának elemzése azonban már nem tartozik jelen cikk vizsgálódási körébe, hanem egy másik külön dolgozat tárgyát kell képeznie.

ВОПРОСЫ ОБЩЕСТВА, РЕЛИГИИ И МОРАЛИ В УЧЕНИИ ЛОККА

Эндре Шимон

В первой части статьи автор — на основе положений Энгельса знакомит нас с классовой основой философии Локка, как теоретического выразителя компромисса классов в Англии 1688 года, перечисляет события, которые оказывали влияние на жизнь и деятельность философа и в связи с этим дает короткий анализ развития этого мыслителя до появления в свет его трудов.

Вторая часть статьи посвящена расхождениям между главным произведением Локка о политике и теории государства и его экономическими статьями. В своих «Двух статьях о правлении» Локк сводит законность, частной собственности к личному труду. Неравенство в имуществе он тоже считает оправдываемым, несмотря на то, что этот вопрос здесь был только что затронутым. Наоборот, в своих экономических статьях Локк ясно устанавливает, что присвоение чужого труда, т. е. эксплуатация обужсловлена неравным разделением имущества. В связи с этим в известных пределах выдвигается и вопрос об экономической борьбе между классами.

По Локку общественно-политический строй, который он считает правильным, основывается на естественном праве, на «законах природы», происходящих, с одной стороны от человеческого ума, или, точнее, от умственной природы человека, а, с другой стороны, является божьим приказанием. В связи с этим возникает вопрос: в чем заключается роль религии, если бог приказывает то же самое, что и разум. Позиция Локка в отношении религии является противоречивым. По его мнению без религии перестанет действовать обязывающая сила клятвы, договоров и обещаний, т. е. узов, сплывающих общество, и даже господство морали было бы невозможным без настоящего осознания загробной жизни, наказания и вознаграждения. Однако, с другой стороны, порывая со сложными и разветвленными системами догм различных религий, он стремится ограничить содержание веры, необходимой для спасения, основными догмами религий, и высказывается даже о том, что общественное мнение, выработанное на основе интересов людей, оказывает более эффективное влияние на моральное поведение людей, чем сознание загробного наказания или вознаграждения. И далее, он очень резко говорит о том, что церковь и религия поддерживают самодержавие и что преследование религии очень часто пускает пыль в глаза народу для того, чтобы отвлечь внимание от беспощадной алчности и властолюбия преследователей.

Подчеркивание морального действия общественного мнения, образующегося на основе интересов, является предвестником этики французских материалистов. Уже у Локка обнаруживается два основных элемента этики Гельвеция и Гольбаха: принцип полезности, по которому хорошим считается то, что является полезным для нас; и учение о том, что понятие добра и зла — в конечном счете — сводится к тому, что человек, как существо, которое воспринимает и ощущает, способен к восприятию похоти и страдания, вследствие чего он стремится осваивать похоть и лишиться страданий. Таким образом, Локк с одной стороны не желает установить полную независимость этики от религии, а, с другой стороны, высказывает принципы французских материалистов 18 века, служившие для обоснования светской этики.

Взгляды Локка на отношение веры и религии и о доказательствах существования бога будут рассмотрены автором в отдельной статье, посвященной теории познания Локка.

LOCKE'S OPINION ON SOCIAL, RELIGIOUS AND ETHICAL QUESTIONS

by *Endre Simon*

The class basis of Locke's philosophy, the ideological expression of the English class compromise of 1688, is introduced in the first half of the article which also includes biographical events influencing his activity and a brief analysis of how his thinking developed previous to the first publication of his works.

The second half is concerned with the differences between Locke's papers on economics and his main studies in political science. In *Two Treatises on Government* private property is justified as the result of an individual's work. Let us mention in passing that he vindicates the unequal distribution of property, although in his works on economics he undeniably states that this brings about the appropriation of the labour of others, i. e., exploitation. Various aspects of the economic conflict of classes and social stratification are also treated.

Locke bases what to him is the 'correct' social and political system on natural rights and laws of nature which, according to him, rest upon reason respectively on the rational nature of man and upon the command of God. But if God's commands the same as reason prescribes, then what is the role of religion? Locke's religious stand is contradictory. In his view religion is the binding force of oaths, contracts, laws, which hold society together. Without life, punishment and reward after death, morality could not be established. At the same time he wants to limit salvation to the fundamental religious dogmas, thus breaking with the complicated and ever increasing dogmatic systems of the various denominations. He even expounds the view that public opinion formulated on the basis of human interests is a much more effective influence on the moral attitude of the people than punishment or reward after death. Furthermore, he asserts that the church and religion, which favour tyranny and religious persecution, often deceive the people and serve as a tool for the avariciousness of the persecutors and their quest for power.

The emphasis of the moral influence of public opinion based on social interests is the precursor of the ethical doctrines of the French materialists. Locke's thoughts contain the two fundamental elements of the ethical views of Helvetius and Holbach. These are the principle of utility (good is useful) and the belief that the concepts of moral good and bad may be ultimately traced to man's ability to sense pleasure which he seeks and pain which he tries to avoid. Although we can trace the ethical principles characteristic of 18th century French materialism in his works, Locke has no intention of totally separating ethics from religion.

A separate study about the philosopher's epistemological stand by the same author will include the relation of faith and reason and proofs for the existence of God according to Locke.